

Слободан Антонић
Филозофски факултет
Универзитета у Београду

УДК: 316.334: 324; 349
Оригинални научни рад
Примљен: 14. 12. 2014.

ДЕМОКРАТИЈА У СРБИЈИ УОЧИ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА¹

Сажетак. Аутор описује и анализира политички живот у Србији 1903-1914. Устав (1903) и Изборни закон (1903) дају снажну институционалну основу за изборну демократију. Избори одржани 1903, 1905, 1906, 1908. и 1912, и поред извесних неправилности, били су слободни и пошteni. Посејало је широко право гласа, међу најширим у Европи. Главни политички процеси, по садашњим критеријумима, били су демократски. Демократски карактер политичког система несумњиво је доприносио јачању лојалности најширих слојева становништва према држави. То је био важан чинилац ратних успеха Србије 1912-1918.

Кључне речи: социологија избора, политички живот, избори, уставност, политичке борбе, парламентаризам.

Системске одлике демократије у Србији 1903-1914.

Србија је уочи Првог светског рата била демократска земља, република (пољтеја) слободне сељака. За тадашње прилике, Србија је имала напредну демократију, од оних развијенијих у свету.

То се, најпре, може видети по опшности права гласа. Велики део пунолетних мушкараца у Европи XIX и раног XX века био је искључен из гласања или је пак имао неједнако право гласа².

Када је реч о искључености пунолетних мушкараца из бирачког тела, за пример ћемо узети Британију. Пре изборне реформе из 1832. године (Reform Act 1832), приходовни ценз је био толики да је само један од седморице одраслих мушкараца имао гласачко право (тај однос је био 1:5 у Енглеској и Велсу, 1:8 у Шкотској и 1:20 у Ирској; Garrard, 2002: 43-44). Ова реформа је, спуштањем ценза, повећала бирачко тело са 492.700 на 806.000 гласача (Garrard, 2002: 43), али је и даље две трећине пунолетних мушкараца било искључено из гласања. Избор-

¹ Рад је део резултата ишчевог ангажовања на пројекту бр. 179035, који се ради на Институту за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду, уз новчану помоћ Министарства за науку Републике Србије.

² Учешће жена на изборима доспеће на политички дневни ред тек по свршетку Првог светског рата.

на реформа из 1867. (Reform Act 1867) додатно је смањила приходовни праг, па је бирачко тело проширено са 1.357.519 мушкараца (1866), на 2.476.745 (1868; Garrard, 2002: 59). Но ни тада већина мушкараца није добила право гласа. Коначно, изборна реформа из 1884. (Representation of the People Act 1884) увећава бирачко тело на 5.708.030 бирача; па ипак и даље 40 посто мушкараца не може да гласа (Garrard, 2002: 62; 85-6; McCord and Purdue, 2007: 455). Тако Британија улази у Први светски рат, у коме ће преко 700.000 њених мушкараца да погине, иако две петине тих истих пунолетних мушкараца нису у прилици да гласају на изборима.

Класичан пример неједнаког права гласа је Пруска (1849-1914). Ту су бирачи на изборима за доњи дом били подељени у три класе према висини пореза који су плаћали (Dreiklassenwahlrecht). Сва три бирачка разреда, без обзира на величину, давали су сличан број посланика. Тако је 1913. године у III изборној класи било 79,8 посто бирача (1898: 85,3 посто), у II класи 15,8 посто бирача (1898: 11,4 посто), а у I класи 4,4 посто (1898: 3,3 посто). Пошто су све класе бирале сличан број депутата, глас бирача из I изборног разреда имао је, у просеку, десет пута већу изборну вредност него глас бирача из III изборног одсека. Због тога су 1913. социјалдемократи са 28,4 посто гласова добили само 2,3 посто места у пруској скупштини³.

У Србији је, међутим, већ од првих избора 1825. (Кандић, 1960: 142) право гласа било доста широко (за ондашње европске прилике). То је само потврђено Уставом из 1869. Тај устав је изборно право дао сваком држављанину Србије са навршеном 21 годином живота који је плаћао „грађански данак на имање, рад или приход” (чл. 46). Законом о порезу, од 2. октобра 1864, практично сваки радно способан одрастао мушкарац плаћао је фиксну „главарину“ од 3 талира (15 динара) годишње, као и поменљиви део, од још толико, у складу с имућношћу⁴. Пореским законом од 1884, минимални непосредни порез, који је био основ за изборни ценз, сведен је на 15 динара годишње (Јовановић, [1908] 1990: 36⁵). Про-

³ Треба рећи да на изборима за скупштину Немачког царства није било пореског ценза, но Рајхстаг је „служио претежно као декорација” [Хобзбом, 1989: 86] – премијер Пруске је био и премијер Царства, тако да је утицај Рајхстага на владу био минималан; такође, Рајхстаг је имао ограничену моћ законодавства, није имао стварни надзор над војним буџетом, итд; в. Pilbeam, 2000: 124; Hughes, 1961: 22-23.

⁴ Општина је, наиме, обезбеђивала да се у државну касу за сваку пореску главу уплати по 6 талира, а друга половина од те суме је резрезивана према имућству, с тим да је укупни максимум по обвезнику био на селу 15 талира, у варошима 30, а у Београду 60; в. Мијатовић, 2001: 71.

⁵ Обвезник је, приликом плаћања, добивао тачан распоред утрошка његовог пореског давања; један такав рачун за 11. порески разред (од њих 40) изгледао је овако: за државу 30,32 дин, школе 2,50, болнице 1,60, цркву 2,00, општину 13,48, сиромашне 1,90, наоружање 1,00, за немоћне 2,00, за враћање националног дуга 4,00 – укупно 58,80 динара (Laveleye, 1887: 178).

цењивало се да од свих пореских обвезника „девет десетина припада окрузима“ (отпада на земљораднике), што је, имајући у виду удео сељаштва, значило „готово опште право гласа“ (Laveleye, 1887: 196).

Удео бирача са једнаким правом гласа међу мушкарцима, по Уставу из 1869, био је, дакле, између 80 и 90 посто – двоструко већи него у Британији тога доба. За мерила оног времена, „право гласа било је готово опште“ (Бешлин, 2005: 661; 857; слично и Љушић, 2008: 231; Ђорђевић, 1989: 118; Драгнић, 1989: 84).

Ово широко и једнако право гласа у Србији потврђено је и Уставом из 1888, који се сматра „једним од најлибералнијих устава у то време у Европи“ (Драгнић, 1989: 97; уп. Миловановић, [1890] 1997: 160 и [1907] 1997: 311-313; Милићевић, 1964: 258; Грол, 1989: 80; Казимировић, 1990: 595; Трифуновић, 1997: 96). Овај устав је најширем бирачком праву додао и тајно гласање (куглицама) и јаку скупштину. Иако је прво трајање овог устава било до 1894, он је важан по томе што је, уз незнатне измене, враћен на снагу 1903, омогућивши у наредној деценији примерни „размах слободе и демократских установа“ (Ђорђевић, 1997: 413). У том смислу, када се говори о Уставу из 1888, говори се о демократским институцијама оствареним у раздобљу 1903-1914.

Устав из 1888. (1903) задржао је ценз, као услов за гласање, али је он одређен на свега 15 динара непосредног пореза (чл. 85). Српски ценз је био заиста низак, трипут нижи од белгијског (од 42 динара, до 1893; Устави, 1884: 14/47). Не само да су га сељаци чак и са малим поседом или варошани са ниским приходом лако испуњавали – поготово после уставне допуне из 1903, којом се у ценз урачунава и прирез (чл. 24). Од избора 1905. било је чак довољно и просто најавити да ће се те године платити минимални износ пореза, па да се одмах буде уписан у бирачки списак (Протић, 1911: 70; в. Топаловић, 1975: 336; Богдановић, 1989: 42; Свирчевић, 2009: 345; 357).

На селу је, према подацима за 1908. годину, од 744.356 пореских глава изнад границе ценза било њих 638.354 (Топаловић, 1975: 358). То значи да је 85,4 посто сељака могло да гласа, а пољопривредници су тада чинили 87 посто становништва. У граду је, такође, готово свака зарада изнад минималне обезбеђивала службеницима и радницима бирачко право (в. Богдановић, 1989: 40-41). Једно време бирачи који нису платили своје пореско задужење могли су бити избрисани са бирачког списка, али је Изборним законом из 1903. и то ограничење укинуто.

Степен развијености изборне демократије у Србији може се, рецимо, видети и из поређења са ширином права гласа у другим земљама. Ту ширину су поједини наши историчари потцењивали. Писало се, рецимо, да је „на последњим изборима 1912. године у Србији изборно право имало свега 22 посто становни-

штва“ (Глигоријевић, 1979: 67⁶). Но тих 22 посто је, упоредимо ли их са вредностима које даје Нолен за 1913. годину (Nohlen, 1992: 30), било једнако или више од удела грађана са непосредним и једнаким бирачким правом у становништву осталих земаља: Белгија и Француска (22 посто), Канада (20 посто), САД, Немачка и Аустријске земље (18 посто), Шпанија (16 посто), Грчка (15 посто), Холандија и Данска (13 посто), Велика Британија и Швајцарска (12 посто), Шведска (11 посто), Исланд (10 посто), Италија (5 посто), чему можемо да придодемо и Хрватску (8 посто; Богданов, 1958: 488), Угарску (6 посто; *ИБ*, 1972: II, 256) и Румунију са 2 посто (Мадиевский, 1984: 165).

Мада и Хобзбом (1989: 87) каже да је „у овом раздобљу опште право гласа за мушкарце значило да у пракси гласа 20-25 посто становника“, могуће је да ови подаци нису довољно прецизни или упоредиви. Али, ако „22 посто становништва“ схватимо како је и написано – што ће рећи да таква рачуница укључује и „жене и ситну децу и новорођенчад оба пола“ (Богдановић, 1989: 40⁷), онда је то 44 посто мушкараца или чак 88 посто пунолетних мушкараца⁸. То можда јесте мања ширина него у Белгији или Француској, где формално није било пореског ценза (мада је у Белгији, 1893-1919, постојало неједнако бирачко право – умножени глас [плурални вотум]⁹). Но у Србији је и даље било већег удела бирача него у многим другим земаљама: у Британији је, рецимо, уочи Првог светског рата могло гласати тек 56 посто пунолетних мушкараца (в. Johnston, 2013: 37). Србија је, стога, по општости права гласа, свакако била у врху земаља у којима се одржавају избори (Павловић, [2001] 2004: 98; Екмечић, 1989: 546; Дедијер, 1972: 347).

Осим потврде широког права гласа, Устав из 1888. (1903) увео је и тајно гласање, куглицама. Идеју за овакав начин гласања дао је Милован Ђ. Миловановић, професор са катедре Државног права на Великој школи (1888-1891; 1896) и секретар Одбора за израду устава (Миловановић, 1888[1997: 259]). Он је ту технику гласања, погодну за бирачко тело са већином неписмених – који су у Србији чинили преко 80 посто становништва – преузео из устава Грчке (1864). У тој земљи је, наиме, тада такође било две трећине неписмених (уп. Stavrianos, 1959: 684), па је тајно гласање обављано куглицама (Устави, 1884: 40/66). У Грчкој се куглицама гласало од избора одржаних 14-17 маја 1865, до избора од 7. новем-

⁶ Екмечић [1972: 304] даје за 1904. податак о 23 посто, али га он исправно сврстава међу највише у тадашњој Европи.

⁷ То нам данас делује чудно, али очигледно да су упоредне калкулације некада тако прављене.

⁸ Удео становништва до 21. године старости у Србији је тада био преко 50 посто.

⁹ Ожењени, старији од 35 година, са децом и 5 франака пореза добијали су још један глас; велепоседници такође; а универзитетски образовани грађани имали су још два додатна гласа; али, нико није могао имати више од три гласа (Јовановић, 1920: 11-12).

бра, 1926. Гласало се тако што су бирачи добијали онолико куглица колико је било кандидатских листа. Свака гласачка кутија била је подељена на црни и бели део. Бирач би руку завукао у улазну цев дужине 27 центиметара и онда убацио куглицу у десну страну кутије (обојену у бело) уколико жели да гласа са “да”, или у леву страну кутије (обојену у црно), уколико жели да гласа са “не”. Овакав начин гласања у Србији је знатно поједностављен. Бирачи су, на изборима 1890, 1893 (два пута), 1901, 1903, 1905, 1906, 1908. и 1912. – добијали само једну куглицу, коју су убацивали у кутију кандидата или листе за које су желели да гласају¹⁰.

Устав из 1888. (1903), осим готово општег и тајног гласања, обезбедио је, такође, и примат демократске идеје народног суверенитета, над суверенитетом монарха. Приликом израде устава, радикали су на Уставном одбору тражили да у устав уђе одредба да „суверена власт припада народу” или да „свака власт потиче од народа”. Али краљ Милан је то одбио речима да „не да народу да буде једини суверен, него хоће и он да дели с народом суверенитет” (Продановић, 1936: 284; 300). Ипак, ако није било у изреци, у духу Устава из 1888. постало је несумњиво ко је у крајњој инстанци носилац суверенитета. То је била Велика народна скупштина, која је бројала двоструко више посланика (и није имала квоте за квалификоване), а која „решава о престолу“ када трон остане без наследника (чл. 75 и 131), бира намеснике код малолетности краљевића (чл. 63 и 131), мења Устав (чл. 131) и пристаје на промену територије (чл. 131) – дакле, чини главна дела државотворне суверености.

Велику народну скупштину су, објашњава Слободан Јовановић (1900: 65-66), истински сувереном сматрале све три странке (радикали, напредњаци и либерали), као и цела јавност. О њој се говорило да је „власт суверена“, „прастара установа“, „највернији и напотпунији израз народне воље“, „последња апелација на глас народа“, „једина уставотворна власт“, „једна скупштина старија од Устава“, наводи Јовановић (*истио*, 66). „У случају да се престо упразни, она је та која новог владоаца бира: то је доста па да јој публика дв у хијерархији власти још више место него владоцу; главна улога Велике скупштине састоји се у томе да устав мења: то је доста па да публика претпостави да ово тело стоји и над Уставом“ (*истио*). Велика скупштина је, тако, у свести це-

¹⁰ Једини изузетак били су први избори (1889) по Уставу из 1888, када су бирачи добили две куглице: белу, којом су гласали за „обичне“ посланике, и црвену којом су гласали за „квалификоване“ (двојица универзитетски образованих скупштинара по округу; чинили су 20 посто места у парламенту); но због сложености оваквог начина гласања, Изборни закон из 1890. увео је само једну куглицу, којом се гласа за кандидатску листу на којој су како „обични“, тако и „квалификовани“ посланици (Ристић, 1935: 136).

локупне јавности била *изнад* монарха, па чак и изнад важећег устава. Стога је Србија под уставом из 1888. (одн. 1903) заправо била *изборна монархија* или *кријћорейублика*.

Приликом поновног враћања на снагу овог устава, 1903. године, *йрак-йично* је потврђена идеја народног суверенитета тако што је демократски поредак успостављен по белгијском обрасцу *йрвенсийва народној суверенијетейа* над краљевим суверенством¹¹: најпре је у скупштини проглашен устав (2. јуна 1903), затим је народно представништво, поименичним гласањем, изабрало краља, позвавши га да прихвати конституцију (2. јуна), потом је Петар Карађорђевић ступио на престо положивши заклетву на устав (12. јуна), а на концу ових радњи следило је крунисање (8. септембра 1904), и најзад миропомазање (26. септембра 1904; в. Стојадиновић, 1911: 4; Васић, 1925: 125-127; Живановић, 1955: 17-18; Љушић, 2008: 245-247). Народна представништво је, тиме, преузело сву уставотворну власт, краљ је изабран тек после доношења устава (и то „без потписа владачевог“; Васић, 1925: 127), а круна му је условљена пристанком на устав. „Устав који је израђен у Народној скупштини учтиво је наметнут краљу (...). Краљ је, дакле, убудуће, представник народа, а не његов господар. (...) Народ је добио онакав ранг какав и заслужује, тј. први ранг“ (Бар, 1907: 110; 109). Тако се *народ* уздигао до истинског суверена.

Наравно, за стабилност демократије 1903-1914. посебно је било битно одређење монарха да се чврсто држи уставних и парламентарних оквира. Краљ Петар је, у прокламацији од 12. јуна 1903, објавио: „ја хоћу да будем истинити уставни краљ Србије“ (нав. у Живојиновић, 1990: 90). Може се слободно рећи да је он то и био. За владе Обреновића главна борба се водила из-

¹¹ Истакнути радикалски правник, Глигорије Гига Гершић (1842-1918) објаснио је да белгијски модел показује да начело народне суверености не мора бити у супротности са монархијом. Радикалима је, иначе, белгијски устав био најмилији, јер се у његовом чл. 25 – који гласи: „Све власти потичу из народа“ (Устави, 1884: 10/25) – налазило признање начела народне суверености (в. Поповић, 1939б: 73). Белгијски случај, по Гершићу, показује да је „демократско начело народне суверености“ (1884/137: 21) спојиво са монархијом онда када краљ своју власт добије из руку народа. То се управо одиграло у белгијском случају. Наиме, по проглашењу независности од Холандије (4. октобра 1830), у Бриселу је народна скупштина донела устав (7. фебруара 1831) и потом га дала кнезу Леополду од Сакс-кобурга (Leopold of Saxe-Coburg, 1790-1865) на потписивање, као услов да може да ступи на престо. Овај је то и учинио и тиме постао белгијски краљ Леополд I (21. јула 1831). Тиме „знаменита изрека la souveraineté réside dans la nation“ („суверенитет почива у народу“; чл. 3. Декларације о људским и грађанским правима, од 26. августа 1789; Гершић, 1884/137: 15) никако није нарушена, јер се право владара заснива само на уставу – чл. 29 белгијског устава вели: „Краљу припада извршна власт онолико колико је уставом одређена“ (Устави, 1884: 11/29); устав се пак заснива само на народној вољи, те је отуда читаво право владара једино израз народне воље (Гершић, 1884/138: 42). .

међу владара и скупштинске већине, односно владара и највеће странке. Обреновићи су се мешали у страначку борбу, подржавајући једну странку против друге, начешће мању против веће, или су настојали да поцепају најјачу партију (Поповић, 1939: 91). Краљ Петар се пак држао изван станачких борби, нудећи владу увек представнику скупштинске већине, па тек када би он вратио мандат, састављање владе је поверавао неком из скупштинске мањине – али само под условом да се ради на стварању већине (кроз изборе, или коалициони договор). Такође, и премијери су, у складу са правилима парламентаризма, сами рушили своје кабинете кад им се уздрма већина. Влада Саве Грујића је била подржала предлог имунитетског одбора да се изда суду социјалдемократски посланик Михаило Илић због увреде војске, али су на гласању у скупштини, 19. новембра 1904, посланици тај предлог одбацили са 70:47. Иако је могао да се направи да то питање није суштинско, Грујић истог дана подноси оставку, јер је кабинет изгубио поверење скупштинске већине (в. *истио*, 94).

Снази демократије у Србији 1903-1914. доприносило је не само то што су Устав искрено прихватале све главне политичке и друштвене снаге – укључив и монарха, већ и што су у корист демократије радили и неки кључни елементи друштвене структуре – пре свега слојни састав, односно имовинска уједначеност (слично и Драгнић, 1989: 138-147). У Србији, где су сељаци (1910) чинили 86,8 посто становништва (Исић, 1995: 9) није било земљишних магната, нити мноштва беземљаша. Огромна већина сељака поседовала је имање, и то готово уједначене величине. На прелазу векова, у целој Србији је било свега три поседа већа од 300 *ha* (Stokes, 1990: 1), а 1905. је било свега 74 имања већих од 100 *ha* – што чини само 0,03 посто свих поседа (Исић, 1994 :102). Са друге пак стране, 1897. свега 11 посто сељака нема своју земљу (Попов, 1994: 29), док сопствену кућу, 1895. године, није имало само 3,8 посто сеоских породица (Ђорђевић, 1994: 99).

Ради поређења, у Енглеској и Велсу, 1914. године тек 10 посто породица има сопствени дом – дакле, девет десетина становништва тамо је живело под киријом (Saunders, 1990: 35). Штавише, у британском друштву су се, током целог века експанзије, само још више увећале материјалне неједнакости. Горњих два посто становништва располагало је, 1803. године, са 20 посто друштвеног богатства, 1867. године са 40 посто (Pilbeam, 2000: 124), док је до 1911. друштвена неједнакост нарасла у тој мери да је само један посто богатих имало чак 69 посто друштвеног богатства (Saunders, 1990: 35).

Дакле, уједначност поседа и одсуство земљишних магната (а онда и војске беземљашке сиротиње која за њих ради), од Србије су чинили „народ малих сеоских газда“ (Јовановић, [1903] 1990: 154) – тј. друштво доминантне средње кла-

се. А такво друштво је управо идеално за демократију, како по класичним схватањима (Аристотел, *Pol.* 1295b; Русо, 1993: 46; Токвиљ, 1872/I: 41; 64; 1874/II: 51; 181; в. Мимица, 1985: 5-8; 47-66), тако и по модерним виђењима друштвених претпоставки за демократски поредак (рецимо: Lipset, 1959; Дал, 1995: 203-5; Karl, 1996; Vanhanen, 1990; 1997; Przeworsky et al., 1996).

Демократске установе у Србији 1903-1914.

Када посматрамо политички живот Србије 1903-1914. наилазимо на присуство и успешан рад кључних демократских усанова – избора и скупштине – као институција које су, и у Србији тога доба, биле одлучујуће за долазак или одлазак са власти. Али, ту су, у њиховој основи, и све установе које сачињавају институционалну инфраструктуру демократије: плурализам јавних гласила (као израз слободе штампе), плурализам супарничких странака (израз слободе удруживања) и плурализам јавног живота (израз слободе збора и договора).

Политичком позорницом је владало пет „модерних политичких странака“ (Павловић, [2001] 2004: 99). Радикали, који су на изборима 1889. и 1890. имали преко 80 посто гласова, поделили су се сада коначно на Народну радикалну странку и Самосталну радикалну странку. Но заједно узев, радикали и самосталци су, на изборима 1903-1912, опет освајали преко 70 посто гласова. Две странке „старога режима“, либерали и напредњаци, наступали су под именима Народне странке (1905) и Напредне странке (1906), а на изборима 1908. и 1912. имали су и заједничке листе. Ове странке су добијале око 20-25 посто гласова. Пета парламентарна странка (на свим изборима) била је новооснована Социјалдемократска партија (1903), која је имала до два посланика.

У Србији је 1912. излазило 199 листова, у укупном тиражу од 50 милиона примерака. У Београду су 1912. штампана 24 дневна листа, притом још и 20 политичких, књижевних и научних часописа (Скерлић, [1914] 1967: 436). Странке су имале своје листове: радикали *Самоуправу*, самосталци *Одјек* и *Дневни лист*, либерали *Српску заставу*, напредњаци *Видело* (старији нараштај) и *Правду* (млађи нараштај), социјалдемократи *Радничке новине*. Политичке групе такође су имале своја гласила. Рецимо, десни напредњаци (око Живојина Перића [1868-1853]) који ће се 1914. одвојити у Конзервативну странку, имали су *Недељни њрељед*. Сматрало се, опет, да су *Покреј*, *Мали журнал* и *Пијемон* блиски официрима-завереницима из 1903, а *Народни лист* њиховим противницима, као и да *Вечерње новости* изражавају становиште београдског митрополита и Цркве. Као грађански и страначки неодређени политички листови, рачунали су се *Полиџика* и *Штампа*, с тим да је овај други лист – иначе, веома критичан према радикалима, али и династији – субвенционисала, како се доцније показало, бечка влада (као и *Правду*; *Мали журнал* је пак добивао новац од Крупа). *Бео-*

градске новине су популарисале црногорску династију (Батаковић, 2012: 398; Стојановић, 2003; Казимировић, 1990: 66; 140).

У новинама је постојала велика слобода критике, која је укључивала и толеранцију на увредљиве изразе о носиоцима власти. Никола Пашић је као премијер, рецимо, у опозиционом *Одјек*, листу који је припадао самосталцима, био називан „професионалним швиндлером и интригантном“, „покварењаком, клеветником и денунцијантом“, „покорним лакејом последњег Обреновића“ и „издајничком отаџбине“ („Рођени лажов“, *Одјек*, 25. мај 1907; нав. у Казимировић, 1990: 83). Сличним, па и непристојнијим речником, *Правда* је нападала краља Петра (*истио*, 140). Но увреде су биле једно, а клевете друго. Извесни Стеван Лукачевић је тврдио да је Пашић узео провизију у послу куповине брзометних пушака, па га је Пашић тужио суду због клевете, уз посебну изјаву у *Самоујрави*, која згодно илуструје осећање части тога времена: „Ја ћу извршити самоубиство ако Лукачевић докаже да сам ја ма шта примио на име провизије приликом закључења зајма и наруџбина“ (нав. у *истио*, 152).

Политички зборови и демонстрације су били слободни и онда када су били високо ризични. Када је, рецимо, у скупштини требало да се гласа о зајму за куповину топова у Француској, опозициони самосталци и напредњаци уприличили су демонстрације, 10. децембра 1906. Истог дана је заказан и „контрамитинг“ присталица владајућих радикала. Две колоне су кренуле градом, узвикујући пароле. Једни су викали: „Доле са Пашићем! Доле са зајмом!“; а други: „Живео Пашић! Доле са Шкодићима!“ (присталицама наруџбине од аустријске Шкоде – С. А). Колоне су се сусреле на Теразијама, дошло је до туче, па и пуцњава у којој је рањен народни посланик Ђорђе Петковић. Када је, два дана доцније, у скупштини изгласаван зајам за топове, опозиција је у сали дизала ларму и иронично певала „Свјати Боже!“ (в. Поповић, 1939: 102-103). Узгред буди речено, управо ти топови, нове хаубичке батерије од 120 и 150 мм, одиграли су одлучујућу улогу у битки код Куманова; они су целе ноћи, према једном сведочењу, „стално дејствујући, чинили прави покор међу Турцима“, па су се, сутрадан „кад је свануло, српски пешадинци сјурили својим топовима и грлили их и љубили као своје помагаче и спасиоце“ (нав. у Казимировић, 1990: 164); тада пак више нико није иронично певао „Свјати Боже!“ (*истио*, 71).

И антисистемски социјалисти уживали су слободу окупљања. Првомајске манифестације кроз Београд одржаване су редовно, без икаквих сметњи (Јанковић, 1977: 66-68). Првомајска поворка, сваке године, полазила је ујутро са Калемегдана. На челу поворке од пар хиљада учесника лепршала је црвена застава. Певале су се борбене социјалистичке песеме и узвикивале пароле: „Живела република! Доле буржоазија! Живела Друга интернационала! Доле стајаћа војска! Живео осмочасовни радни дан! Доле посредни порези!“ Поворка је ишла кроз

целу варош до Топчидера. Тамо је држан Првомајски збор. После ручка и одмора, пред вече, поворка се враћала у град, да би се на Славији одржао завршни митинг. Опет су певане борене песме, узвикиване пароле и држани запаљиви анти-системски говори. Са становишта социјалиста, „Београд је од 1903. до 1915. године (када је окупиран – С. А) био један од најдемократских градова у Европи“ (Јанковић, 1977: 61).

Избори су, као што је већ речено, држани 1903, 1905, 1906, 1908. и 1912. године. На њима је практично постојало опште бирачко право (по ондашним мерилима; Протић, 1911: 48; Ђорђевић, 1985: 130; Батаковић, 2012: 395), а гласало се тајно, гуменим куглицама, које су спуштане у бирачке кутије појединачних изборних листа (ИЗ, 1903: 47). Такав начин избора није био нов за српске бираче: куглицама се већ гласало на изборима 1889, 1890, 1893 (два пута) и 1901. Бирачи су, дакле, већ имали искуство са таквим начином гласања па се више није могло догодити застрашивање, као на првим тајним изборима, када је владајућа странка ширила причу како „у кутији опозиционог кандидата има звонце, и ако се тамо спусти куглица одмах ће зазвонити“ (нав. у Ристић, 1935: 131).

Кутије су биле од лима, са бравом коју су отварао три различита кључа, а на њима је био утиснут грб Краљевине Србије и редни број кутије (ИЗ, 1903: 51). Кутије и куглице су бирачки одбори добијали на реверс преко Министарства унутрашњих послова (ИЗ, 1903: 50; то министарство није било, као данас, само министарство полиције, већ су у тај ресор спадали и санитет, пошта, телеграф, саобраћај и привредни послови; Милићевић, 1964: 113). Редослед кутија одређиван је на основу редоследа потврђивања листе по изборним окрузима. Странке су се, као и данас, трудиле да – првенствено због бирача који се одлучују тек током самог гласања – њихове кутије буду буду одмах на почетку. На кутијама су биле налепљене изборне листе (61), најчешће штампане у различитим бојама. Различите боје су биле ту да би неписмени могли лакше да препознају кутију у коју ће да ставе куглицу. Социјалдемократи су се, рецимо, жалили кад су радикали своје изборне листе за Крагујевац штампали на црвеном папиру (1905), па су они морали да користе бели (Топаловић, 1975: 324). Законским изменама од 14. јуна 1910. одређено је да се на бирачким местима где постоји само једна кандидатска листа и једна кутија, дода још и „једна кутија без листе“, како би се могло гласати против; ако би у њој нашло више куглица него у страначкој кутији, избори би се поништили и цео кандидациони поступак би кренуо испочетка (Ристић, 1935: 120-121).

Иза сваке кутије је стајао „чувар“, представник кандидатске листе и члан бирачког одбора. У бирачком одбору је, осим по једног представника странака (листа), био још и један општински одборник, као и један судија (судски чиновник или правник) који је био и председник бирачког одбора (ИЗ, 1903: 58). Председ-

ник је бирачу давао куглицу, који ју је узимао у десну руку и затворену шаку стављао редом у кутије (69). Председник или један од чланова бирачког одбора изговарао је гласно, како је бирач долазио до које кутије, чију кандидатску листу представља та кутија (69). Такође је и сваки представник листе у бирачком одбору могао да каже гласачу којој странци или групи припада која кутија (69). Уколико је бирач желео тачно да зна ко су кандидати, а није умео сам да прочита листу налепљену на кутију, члан одбора је био дужан да му исчита сва имена са листе (69).

Куглица је била од гуме, пречника 1,5 *cm*, а на њој је био утиснут грб Краљевине Србије (52). Бирач је испуштао куглицу у кутију странке за коју је хтео да гласа (69). Кутија је била удешена тако да се спуштање куглице у њу не види и не чује (51). На дну „уста кутије“ налазило се затегнуто платно, како се не би чуо ни најмањи звук од удара гумене куглице, а на њему је био прорез кроз који су куглице пролазиле на дно кутије (61). На крају, бирач је показивао отворени длан бирачком одбору, као знак да је гласао.

Бирачки спискови су били јавни, по закону свако је имао право „да ове спискове прегледа, да из њих што испише, или да их и целе препише, да их обзнањује или штампа“ (ИЗ, 1903: 24). Како би и неписмени бирачи могли да знају да ли су уписани у бирачки списак, „у сеоским општинама, уз обзану на зиду да су бирачки спискови готови, прочитаће се гласно, у исто време, и цео азбучни бирачки списак“ (25).

Гласало се, по правилу, у згради општинског суда, школи или у некој другој јавној згради са ограђеним двориштем које се могло затворити (ИЗ, 1903: 56-57). У Београду се гласало по квартовима, на укупно шест места, а у Нишу и Крагујевцу на по два места (56). Избори су почињали у 7 часова ујутро, а завршавали се у 18 часова поподне (63; 74). Сви скупштински избори, у раздобљу 1903-1914, били су спроведени у недељу. По затварању биралишта, куглице је, пред очима свих чланова одбора, пребројавао најпре председник одбора, па општински одборник, и напослетку представник кандидатске листе из чије се кутије броје гласови (79). Записник и бирачки списак су сутрадан слати Главном бирачком одбору за округ или варош (79-80), а он је израчунавао резултат и проглашавао ко је изабран за посланика (85-89), те даље о свему извештавао Народну скупштину (90).

Изборни систем је био пропорционалан, а изборне јединице су биле, најпре, округи (њих 17), у сразмери један посланик на 4.500 пореских глава, а затим и вароши (њих 24), које су давале: Београд четири посланика, Ниш и Крагујевац по два, а остале по једног (У, 1903: 79; 81; ИЗ, 1903: 4-6). У варошима које су бирале по једног посланика примењиван је двокружни већински систем, при чему су у други круг, шест дана доцније, ишли сви кандидати, а био је изабран онај ко

би добио релативну већину гласова (ИЗ, 1903: 81; вароши су биле: Алексинац, Ваљево, Врање, Горњи Милановац, Зајечар, Јагодина, Књажевац, Крушевац, Лозница, Лесковац, Неготин, Параћин, Пирот, Пожаревац, Прокупље, Свилајнац, Смедерево, Ђуприја, Ужице, Чачак и Шабац). Пошто је скупштина имала 160 посланика (166 после избора 1912), већинским начином се, дакле, бирала осмина скупштинара.

Гласало се за страначке (или пак дисидентске) листе, на којима је било онолико кандидата колики број је биран из те изборне јединице. Изборне листе странака састављане су по окрузима, а затим су ишле на потврду у страначку централу. Ако нека локална страначка група није била задовољна одлуком централе, истицала је „одвојену“, „дивљу“ или „дисидентску“ изборну листу. Међутим, званични назив листе није био по странци, већ по носиоцу листе (ИЗ, 1903: 72). Бирачи су, дакле, именом и презименом знали посланике свога краја. У сваком округу, са победничких листа укупно, у парламент су обавезно улазила два квалификована посланика (са високом школском спремом). Гласови листа које нису постигле количник (број гласача подељен са бројем посланика) додељивани су листи са највећим бројем гласова, као у Данској. Ова корекција чисто сразмерног начина бирања, по Уставу из 1888, извршена је 1903; за њу се још 1890. залагао Миловановић (в. [1890] 1997: 175), како би се лакше дошло до скупштинске већине. Сама одредба је – посебно због већег броја изборних јединица (укупно 20) – фаворизовала велике странке, дакле радикалце и самосталце. Тиме је сразмерност представништва умањена. Али, било је начелно ипак лакше саставити владу.

Изборна кампања је почињала одмах по расписивању избора. Иначе, редовни избори су били предвиђени сваке четврте године (рачунајући од 1903), 8. септембра (а 14. септембра други круг). Но ако би дошло до распуштања скупштине – што се и десило 1905, 1906, 1908, 1912. и 1914. – до дана избора је морало да протекне најмање 45 дана (ИЗ, 1903: 98). То је било сасвим довољно за изборну кампању. Странке су штампале предизборне летке и брошуре. Чак и мала СДП штампала је своје летке у тиражима од 50-70.000, а за изборе 1912. – када је добила 24.665 гласова – укупно је избацила близу пола милиона летака (в. Топаловић, 1975: 367-368). Леци су иначе били начин на који су се странке најчешће обраћале бирачима: после потписивања трговинског уговора са Аустроугарском (14. марта 1908), опозициони самосталци су „затрпали земљу лецима у којима се тврдило да склопљени уговор представља за Србију ?другу Сливницу?“ (Казимировић, 1990: 90; ипак су доцније самосталци гласали за његову ратификацију; *истио*, 96). Пропагандни материјал су делили страначки активисти, који су за то, као и за остале послове агитације, добијали дневницу. Код СДП је, рецимо, дневница била 5 динара (Топаловић, 1975: 350). И чланови бирачког одбора

су имали дневницу од 8 динара, док је дневница народног посланика била 10 динара (ИЗ, 1903: 95-96). Ради поређења, радник у индустрији или рударству, зависно од стручне спреме, имао је дневницу 1,5-3,5 динара, а радник у пољопривреди 1,2-2,5 динара; кошуља је коштала 2, а ципеле 1,5 динар; кило црног хлеба стајао је 0,2 динара, а услуга проститутке 2,0 динара (Попов, 1994: 32; Дероко, 1977: 37). Очигледно је да је и тада, баш као и данас, политички активизам могао донети лепу допунску зараду.

Изборне листе су, иначе, утврђиване на кандидационим зборовима странака по окрузима или срезовима. Да би се истакла кандидатска листа било је потребно скупити потписе 100 уписаних бирача у округу, 50 у Београду, Нишу и Крагујевцу, а 20 у осталим варошима (ИЗ, 1903: 41; 44). Претенденти за посланике су на зборове организовано доводили своје људе како би их изгласали (или извикали) за кандидате (в. Пашић у: Петровић, 1912: 90). Некада је то чак рађено уз помоћ пристаха других странака: „Баш прошлих избора (1908. – С. А) код мене у срезу тимочком десило се ово. Један човек, који се сматра за радикала, прошлих избора скупио све самосталце и либерале тајним писмима, напио их је са 40 кило љуте ракије, и ударио је јуриш на збор. И срески збор на коме је било преко 2.000 људи и срески пододбор искључили су га из странке, а Главни одбор није хтео да га искључи“ (Раша Нинић (1848-?) у: Петровић, 1912: 92). И мање странке су каткад једна другој „преузимале“ кандидационе зборове, само ако су имале довољно веште агитаторе (в. Топаловић, 1975: 369). Како су се ови зборови одржавали и у баштама општинских кафана (Николајевић, 1986: 183), на њима се точило пиће, па су, у појединим случајевима, кандидате постављали они који су могли да понуде више алкохола. „У Трстенику, на кандидационом збору радикала (за изборе 1912. – С. А), пијани бирачи предложили су, ни мање ни више, 17 кандидата и сваки од њих имао је своју групу. На крају је поп Минић (Михаило, 1864-1925; С. А) одбарао и предложио кога је он желео, пошто је претходно отворио још три бурета ракије“ (истио, 365).

Избори и изборне неправилности 1903-1914.

„У Србији постоје такви закони који осигуравају слободу избора, каквих нема ни у једној другој земљи“, могло се чути у скупштини (Никола Пашић, 17. децембра 1907; у Пашић, 1997: 307). „Србија се може похвалити да има један од најсавременијих изборних система, и да је изборно право српских грађана окружено врло добрим и јаким гарантијама, каквих мало која земља у Јевропи може да покаже“, тврдио је и Стојан М. Протић (1857-1923), министар унутрашњих послова у више тадашњих влада (Протић, [1908] 1911: 56; слично и 90). И неки доцнији наши правници, специјалисти за изборно право, сматрали су да је тадашња Србија, по демократским решењима из изборног закона и устава, „искора-

чила испред многих развијених земаља Европе“, те да је, у горњем наводу („да је изборно право српских грађана окружено врло добрим и јаким гарантијама, каквих мало која земља у Јевропи може да покаже“), „Стојан Протић био у праву“ (Ђукић-Вељовић, 1997: 264). Међутим, иако су избори били, уопште узев, законски обезбеђени да могу збиља бити слободни и поштени, ипак је било неправилности. Главне преваре биле су ове.

Најпре, бирачки спискови били су у надлежности општина, па су несавесне општинске власти могле да, до 1909, убацују у списак своје „сигурне гласаче“ који су пред изборе поднели пореску пријаву, али и да одбију да прихвате пријаве гласача супарничких странака. Такође су општинске власти умеле да, до 1909, из бирачког списка, „испусте“ првенствено бираче супарничких странака, под изговором да им је пореско задужење пало испод 15 динара (након избора би за иста лица достављали пореску исправку (Гузина, 1960: 331). Иначе, странке су давале новачну позајмицу својим гласачима како би ови платили порез и тако остали на бирачком списку (в. Топаловић, 1975: 350). Но то је, правно посматрано, било излишно, јер Закон о изборима (чл. 20) изричито каже: „у бирачки списак уписују се сви чланови дотичне општине (...) без обзира на то да ли су ти грађани платили порезу“. Довољно је било да је бирач порески задужен (да му је разрезан порез), па да он тиме нужно стиче и бирачко право (без обзира да ли је порез платио) (Ристић, 1935: 109). Бирач се на одлуку општине да га не стави на списак могао жалити општинском суду, који је био дужан да у року од три дана донесе решење, а на то решење, затим, била је могућа жалба и надлежном првостепеном суду (ИЗ, 1903: 28). Опет, како би се омогућило и неписменима да се боре за своја права, жалба је могла да буде и усмена, с тим да је суд издавао потврду о изјави жалбе (*исџо*). Казна за одговорно лице које је неоправдано одбило некога да упише на бирачки списак била је од једног до шест месеци затвора, или 50-500 динара (123). Но незадовољства са списковима, поготово код опозиције, било је и на изборима 1905, а нарочито 1908.

Друго, бирач је могао најавити пресељење и тражити да гласа у својој новој општини (ИЗ, 1903: 55); несавесне општинске власти су, тамо где је било неизвесно ко ће победити, уписивале као бираче своје страначке гласаче из суседних места где су имали „вишак“ сигурних гласова (Топаловић, 1975: 357). Ове мане изборног система, када је реч о бирачким списковима, релативно брзо су схваћене, па је променама у Закону о општинама, од 24. децембра 1909, уведен годишњи непроменљиви бирачки списак (чл. 27); њега општине објављују сваке године, 5. јануара, а не може се мењати до 31. децембра исте године (Гузина, 1976: 409; Маљенац, 1910: 16); на њему се налазе сви који су испунили изборни ценз, без обзира да ли су платили порез или не (ова одредба постоји и у ИЗ, 1903: 20); доследан упис свих бирача са бирачким правом увећао је бирачки списак за из-

боре 1912, у односу на изборе 1908, за 17 посто; в. *Њабелу* 8); ипак, овим нису искључене манипулације општинских власти са уписом на бирачки списак, па се жалбе јављају и за изборе 1912. (в. Поповић-Обрадовић, 1998: 231). Исправност се у овоме очигледно могла обезбедити тек укидањем пореског ценза и уписом *свих* пунолетних мушкараца у бирачки списак; но то није могло бити без промене чл. 84 Устава, а за промену устава се тражила Велика скупштина; социјалисти су 1907, а либерали (националци) 1910. званично тражили Велику скупштину и помену устава, баш ради увођења општег права гласа (СДП) или његовог проширења на све који плаћају било какав порез (либерали; Маџенац, 1910: 3); у првој половини 1914, измена устава била је на видику и озбиљно се говорило о заказивњу Велике народне скупштине (в. Живојиновић, 1990: 438-439; Вучковић, 1965: 186; 189), али је избијање рата све пресекуло.

Треће, у већим местима постојала је тешкоћа са препознавањем бирача. Није било личних карти, а због злоупотреба ранијих власти бирачке карте укинута су 1903. Бирачка карта је, наиме, гласила на име бирача и издавала ју је надлежна власт након што би бирач доказао признаницом да је платио порез (чл. 85 устава из 1888). Но власти су, под различитим изговорима, опозиционим гласачима одбијале да издају бирачке карте (в. Влајковић, 1988: 62). Зато је Уставом из 1903. уведено да сваки порески обвезник аутоматски добија и бирачко право, без обзира да ли је платио порез или не. Тако су бирачке карте укинута. У мањим местима, где је свако знао свакога, није се могло десити да неко гласа уместо другог. Међутим, у већим варошима, где су се грађани слабије познавали, а због непостојања личних карти, појавила се невоља са гласањем на туђе име. Процењивало се да је у то доба преко хиљаду бирача у Београду гласало за другог (Ристић, 1935: 122).

Четврто, није било предизборне тишине, те је највећа агитација била на сам дан избора. Страначки активисти (*корџеши*) су каткад доводили своје гласаче у групама до бирачког места, или би им претходно платили пиће (Топаловић, 1975: 325; 329); тако се у једној жалби наводи да је у Великом Градишту, на општинским изборима 1906, „једна гомила неправних гласача, са барјаком и музиком, ушла у двориште бирачко, већина у неприродном стању. Ту је у бирачком дворишту викала: ?да живе радикали?, певала, играла ?радикалку?, претила са сликом ?Горачић? - да је страх било осталим бирачима да на биралиште дођу, а учинило је да многи и преко воље даду глас противу првашње намере“ (нав. у Гузина, 1976: 381-382). Бирач је за непристојно понашање или за задржавање у згради где се гласа могао бити кажњен затвором до 30 дана или новчано од 10-100 динара, а ако би неред правио на биралишту (укључив и двориште) могао је да иде у затвор до 40 дана (ИЗ, 1903: 137; 141); за групу која би то исто радила, казна је била од три месеца до две године затвора (142). Али, случај Великог Гра-

дишта показује да очигледно није увек било лако успоставити мир и ред на бирачком месту.

Пето, гласови су обезбеђивани и поткупљивањем бирача. То је законом било строго забрањено – „ко бирачу обећа поклон да га наведе (...) да за извесну кандидатску листу гласа или не гласа, казниће се затвором до једне године или новчано 50-100 динара“ (ИЗ, 1903: 129). Иста казна чекала је и бирача који је прихватио обећање поклона (*исџо*). Ово друго је можда била грешка, јер је било тешко доказати кривицу поткупљивача без сведочења самог бирача. Зато је било различитих случајева изборне корупције. Рецимо, кортеш би новчаницу од 10 динара поцепао на два дела, па би бирачу дао један део пред гласање, а други после (Топаловић, 1975: 333). Тврдило се да се негде глас плаћа и по 40 динара (*исџо*, 315); али, то је наводно било на скупштинским изборима у вароши (Лесковцу), док је на општинским изборима, поготово по селима, глас изгледа био јефтинији; тако се у једној жалби на изборе 1907. у селу Ђуштице, округ пиротски, вели: „општински одборник, Јован М. Јовановић, одмах у почетку гласања казао је гласачу Ђорђу Спасићу: ?Гласај за самосталску листу, имаш два динара у готову и цео дан фрај да пијеш што можеш?“ (нав. у Гузина, 1976: 388).

Како су поткупљивачи знали да је бирач гласао по договору? Први начин је био да кортеш бирача закуне на крст или у децу да ће по договору гласати. Једна забележена заклетва је, рецимо, гласила: „Заклињем се Богом да ћу гласати за либерале; ако преварим, дао Бог да ми деца помрла, у њиви ми ништа не родило, не имао никакве среће“ (Топаловић, 1975: 318). Други начин потврде договора је био да бирач куглицу, приликом гласања, испусти одмах иза улаза у „уста“ бирачке кутије, тако да „чувар“ може чути удар куглице о кутију (в. *исџо*, 381). Бирачима је било строго забрањено да не ставе руку у сваку кутију или да на ма који други начин повреде тајност гласања. Ако би то *намерно* учинили, следовала би им казна од 10-100 динара (ИЗ, 1903: 135). Међутим, „неспретност“ у гласању могла је да прође као ненамерно одавање, па се то очигледно и злоупотребљавало.

Шесто, било је и притисака на бираче – поготово ако су били општински или државни службеници. То је такође било кажњиво: претња бирачу или блиском члану његове породице, како би бирач гласао за неку листу, кажњавала се затвором до две године или новчано од 100-1.000 динара (ИЗ, 1903: 130); али, било је претњи отпуштањем ако шефова странка не добије довољно гласова (в. Поповић-Обрадовић, 1998: 197; 232), или претњи расељавањем нелегалних станишта ако кандидат владајуће странке у општини не прође за посланика (Топаловић, 1975: 369). Но, сматрало се да су сада, за разлику од времена Обреновића, случајеви поткупљивања ипак били чешћи него случајеви претњи и притиска власти.

Седмо, намерно је понекад прављена гужва на бирачком месту; није се поштовала одредба о највише пет присутних гласача у соби (ИЗ, 1903: 68), па би око кутија било и по педесет људи; то је онда омогућавало разне неправилности код гласања (в. Топаловић, 1975: 332).

И осмо, у кампањи је бирачима свашта обећавано, или су супарници клеветани. Рецимо, у кампањи за изборе 1903. обећавано је ослобађање од пореза за седам наредних година, укидање чиновништва, па и њихових пензија, подела општинских пашњака, укидање шумара, итд. (*истио*, 311). У кампањи 1906. службеницима је обећавана повишица (*истио*, 341). Такође, штампани су леци (потписани најчешће са „Грађани“), у којима су се клеветали супарнички кандидати (*истио*, 335), или су пак штампана лажна саопштења супарничких странака, преко којих се уносила забуна међу њихове бираче (*истио*, 318).

Некада је на изборима ових неправилности било више, а некада мање. Сматрало се да су избори 1903. и 1905. били чисти, да су избори 1906. и 1908. имали доста мана (нарочито због неуредних бирачких спискова), док су избори 1912. били негде у средини.

Табела 1. Избори 1903.

<i>странка</i>	<i>гласови</i>	<i>удео</i>	<i>мандати</i>	<i>удео</i>
Радикали	95.883	36,0	75	46,9
(+дисиденти)	6.159	2,3	-	-
Самосталци	88.650	33,3	66	41,3
(+дисиденти)	8.644	3,2	-	-
Либерали	47.298	17,8	17	10,6
Напредњаци	15.958	6,0	1	0,6
Социјалдемократи	2.627	1,0	1	0,6
Независне листе	1.181	0,4	-	-
<i>укупно</i>	266.400	100,0	160	100,0

Према: Топаловић, 1975: 316-317; Поповић-Обрадовић, 1998: 167.

Први избори након преврата, одржани 8. септембра 1903. године, били су без сенке неправилности, дакле слободни и поштени. Радикали су освојили 38,3 посто гласова и 75 скупштинских места (46,9 посто), самосталци 36,5 посто гласова и 66 места (41,3 посто), либерали 17,8 посто гласова и 17 места, напредњаци 6,0 посто гласова и 1 место, социјалдемократи – који су све до 1912. истицали своје листе само по варошима – 1 посто гласова и 1 место, те независне листе 0,4 посто гласова и ниједан мандат. Радикали и самосталци образовали су јединствену владу. Али, када је 1904. између две странке обновљен сукоб, влада подноси оставку. Нова, чисто радикалска влада Николе Пашића има тешкоћа да

обезбеди скупштинску већину, па маја 1905. Пашић предлаже краљу, да распусти скупштину и распише нове изборе. Краљ ово прихвата, али тражи да, због веће регуларности, изборе спроведе заједничка влада радикалаца и самосталаца (Карађорђевић, 1969: 200; Живојиновић, 1990: 105; 169-170; кад радикали то одбију, краљ позива Пашића да макар промени министра унутрашних дела, Стојана Протића, јер га опозиција оптужује да је започео припрему нових избора недозвољеним средствима (в. Ђорђевић, 1965: 167), не верујући у његово непристрасно организовање; кад Пашић и ово одбије, краљ даје мандат самосталцима да они организују изборе.

Табела 2. Избори 1905.

<i>странка</i>	<i>гласови</i>	<i>удео</i>	<i>мандати</i>	<i>удео</i>
Радикали (+дисиденти)	88.834 6.309	30,2 2,1	55	34,4
Самосталци (+дисиденти)	107.706 5.423	36,6 1,8	81	50,6
Либерали	44.912	15,2	16	10,0
Напредњаци	23.700	8,0	3	1,9
Коал. Либ. и Нап.	2.817	1,0	2	1,2
Сељачка слога	10.827	3,7	1	0,6
Социјалдемократе	2.571	0,9	2	1,2
Независне листе	1.503	0,5	-	-
<i>укупно</i>	294.602	100,0	160	100,0

Према: Топаловић, 1975: 328-329; Поповић-Обрадовић, 1998: 185.

Други избори, 10. јула 1905. године, такође су прошли готово беспрекорно. Самосталци су добили 38,4 посто гласова и 81 место (50,6 посто мандата), радикали 32,3 посто гласова и 55 места, либерали (од 1904. „народњаци“) 15,2 посто и 16 места, напредњаци 8 посто гласова и 3 места, Сељачка слога (блиска напредњацима) 3,7 посто и једно место, те социјалисти, чији су гласови били сасрећени, 0,9 посто и два. Хомогена влада самосталаца има тесну већину и љутиту радикалску опозицију. Априла 1906, због неслагања са краљем у вези тзв. заверничког питања (видети одредницу „*Парламентаризам*“), влада подноси оставку, а кабинет образују радикали који, затим, распуштају скупштину како би на изборима дошли до скупштинске већине.

Табела 3. Избори 1906.

<i>странка</i>	<i>гласови</i>	<i>удео</i>	<i>мандати</i>	<i>удео</i>
Радикали (+дисиденти)	157.857 851	42,7 0,2	91 -	56,9 -
Самосталци (+дисиденти)	108.258 1.068	29,3 0,3	47 -	29,4 -
Либерали	46.238	12,5	15	9,4
Напредњаци	29.512	8,0	5	3,1
Коал. Либ. и Нап.	11.338	3,1	1	0,6
Сељачка слога	9.494	2,6	-	-
Социјалдемократе	3.381	0,9	1	0,6
Независне листе	2.151	0,6	-	-
<i>укупно</i>	369.878	100,0	160	100,0

Према: Топаловић, 1975: 346-347; Поповић-Обрадовић, 1998: 199.

Трећи избори, 11. јуна 1906, одржани су у атмосфери грчевитог настојања владе да добије скупштинску већину. Опозиција се жалила на владу да је вршила притисак на бираче да изађу на изборе, како би се повећао изборни количник и тако највећој странци обезбедила додатна предност код расподеле мандата. Такође је било примедби и на тајност гласања. У Пироту је, рецимо, према наводима опозиције, председник општине исцепао платно у владиној кутији, тако да се могао чути удар куглице о плех (в. Поповић-Обрадовић, 1998: 197-198). Радикали су, на крају, освојили 42,9 посто гласова и скупштинску већину од 91 место, самосталци 29,6 посто гласова и 47 места, народњаци (ранији либерали) и напредњаци, што самостално што у коалицији, 23,6 посто гласова и 21 место, социјалемократи 0,9 посто гласова и једно место. Ови су избори, дакле, били под оптужбама да су неслободни, премда не и непоштени. Опозиција је била посебно огорчена на министра полиције Стојана Протића, кога је марта 1907. хтела да сруши опструкцијом. Иако је, крајем маја 1907, приликом реконструкције владе, овом захтеву удовољено, опозиција обнавља опструкцију, марта 1908, захтевајући нове изборе. Влада 31. марта 1908. године капитулира и заказују се избори.

Четврти избори, одржани 18. маја 1908. године, били су праћени са мање примедби опозиције за злоупотребе и притиске него избори 1906, али је таквих примедби опет било. Посебно су критиковане манипулације бирачким списковима (в. Поповић-Обрадовић, 1998: 219). Изборни исход је био сличан претходном: радикали су добили 44,1 посто гласова и 84 освојена места (што је већина од 4 посланика), самосталци су освојили 31,2 посто гласова и 48 мандата, коалиција народњака (либералаца) и напредњака 23,3 посто гласова и 27 места (од коалиционих мандата, либерали су добили 13, а напредњаци 4), а социјалисти су имали 0,8 посто гласова и остали на једном мандату. Радикали су због слабе ве-

Табела 4. Избори 1908.

<i>странка</i>	<i>гласови</i>	<i>удео</i>	<i>мандати</i>	<i>удео</i>
Радикали	175.667	43,6	84	52,5
(+дисиденти)	1.870	0,5	-	-
Самосталци	125.131	31,1	48	30,0
(+дисиденти)	370	0,1	-	-
Либерали	16.449	4,1	7	4,4
Напредњаци	11.855	2,9	3	1,9
Коал. Либ. и Нап.	65.608	16,3	17	10,6
Сељачка слога	2.585	0,6	-	-
Социјалдемократе	3.043	0,8	1	0,6
Независне листе	106	0,0	-	-
<i>укупно</i>	402.684	100,0	160	100,0

Према: Стојадиновић, 1911: xiii.

ћине понудили коалицију самосталцима, што ови прихватају под условом да један од циљева владе буде одржавање нових избора. Али заједничка влада, уместо пар месеци, потрајаће три године, до јуна 1911. Наиме, Анексиона криза и други унутрашњи узроци отупили су намеру самосталаца да што пре иду на изборе. Током Анексионе кризе у влади су били и напредњаци и либерали. Коалиција радикалаца и самосталаца се распада 25. јуна 1911, а образује се нова чисто радикалска влада. Но влада после одметања једне дисидентске групе од четири посланика, губи већину и одржава се само захваљујући уздржљивости самосталаца (који су имали у виду заштитавање прилика на Блакану). Ипак, крајем године, самосталци се одлучују да влади изгласају неповерење, што доводи до распуштања скупштине и нових избора.

Табела 5. Избори 1912.

<i>странка</i>	<i>гласови</i>	<i>удео</i>	<i>мандати</i>	<i>Удео</i>
Радикали	182.479	39,8	84	50,6
(+дисиденти)	18.744	4,3	7	4,2
Самосталци	114.345	24,6	41	24,7
(+дисиденти)	5.561	1,1	-	-
Либерали	23.411	5,9	9	5,4
(+дисиденти)	703	0,1	-	-
Напредњаци	14.679	3,2	5	3,0
Коал. Либ. и Нап.	72.509	15,1	18	10,8
Социјалдемократе	24.665	5,3	2	1,2
Занатлијска листа	1.928	0,5	-	-
<i>укупно</i>	459.701	100,0	166	100,0

Према: Топаловић, 1975: 375-376; 379; Поповић-Обрадовић, 1998: 237.

Пети избори, држани 1. априла 1912, били су, по мишљењу опозиције, слободнији од оних 1906. и 1908, али је и на њих било извесних примедби. Тврдило се да је многи председник општине претио својим службеницима да ће имати проблема ако његова странка у том месту не добије довољно гласова (в. Поповић-Обрадовић, 1998: 232). Указивало се и на појаву подмиђивања бирача да гласају за владине кандидате (*истио*, 233). Радикали су, заједно са дисидентским листама, освојили 48,6 посто гласова и 91 место (од 166 колико је од тих избора бројала скупштина) или 54,8 посто мандата, самосталци 25,7 посто гласова и 41 место, коалиција народњака (либералаца) и напредњака 24,3 посто гласова и 32 места, и социјалисти 5,3 посто и два места (они су коначно одустали од секташке одлуке да своје изборне листе истичу само по варошима, па су, уз 3.814 гласа у граду, овога пута добили и 20.851 глас на селу; освојили су по мандат у пожаревачком и подринском округу). Пошто су дисидентске групе радикала (са 7 мандата) подржале Пашићеву владу, радикали стабилно држе власт током Балканских ратова. Почетком маја 1914. опозиција престаје са учешћем у раду скупштине, захтевајући поновну изборну проверу народног расположења. Пашићева влада даје оставку, скупштина је распуштена а нови избори заказани су за 1. август 1914. Ти избори, због избијања рата, нису одржани.

Демократичност избора 1903-1914.

Када оцењујемо демократичност избора битна је ширина пропуста и злоупотреба и њихов утицај на изборни исход. Чињеница је да је неправилности у овом раздобљу било, али у којој мери, то није лако рећи. Утисак је да су примедбе опозиције често биле оправдане, али често и превише паушалне и поткрепљене тек са пар примера на анегдоталном нивоу (барем судећи по литератури у којој се инсистира на изборним неправилностима како би се довело у питање демократичност ових избора; в. Поповић-Обрадовић, 1998: 161-240). Ако саслушамо и шта о тим примедбама каже друга страна – они који су спроводили изборе, реалније ћемо моћи да сагледамо размере изборних неправилности. Стојан М. Протић, који је као министар унутрашњих дела највише нападан за изборе 1906. – а они се сматрају најспорнијим изборима у овом раздобљу, каже да опозиција треба да разликује меру свог неуспеха на изборима од мере изборне злоупотребе власти ([1908] 1911: 61). Злоупотребе власти, пре свега општинских, било је на свим странама, и код радикалаца и код самосталаца. Али, битно је утврдити у којој мери су те злоупотребе утицале на *исход* избора. На изборима 1906, каже Протић, од 160 мандата била су на ма који начин спорна њих 43. То значи да је, упркос позива опозиције да се обавезно уложе жалбе где год се може, *три четвртине* скупштине изабрано беспрекорно (69). Спорна места, пак, нису долазила само због владе, већ много више од општинских власти, које држе и опози-

ционе странке (*исџо*). Такође, централна власт је била веома далеко од оне врсте изборног насиља које су вршиле владе под Обреновићима – попут избора 1893, када су преузимане општине, растуран бирачки одбори и слата војска на незадовољнике (случај Горачић; 63-64). Избори нису били беспрекорни, али неправилности у основи нису одлучивале изборни резултат.

Табела 6. Кретање гласова 1903-1912.
(индекс 100 према 1903.)

Година	Радикали		Самосталци		Напредњаци и либерали	
1903.	102.082	100	97.294	100	65.256	100
1905.	95.143	93	113.326	116	53.687	82
1906.	158.438	155	109.129	112	87.088	133
1908.	176.537	173	125.501	129	93.912	144
1912.	201.223	197	119.906	123	110.137	169

Протић се, међутим, не слаже са оновременом опаском Слободана Јовановића да „ми још за дуго времена нећемо имати потпуно слободне изборе“ (Јовановић, 1908: 54). Ова опаска је, наиме, дата у контексту Јовановићевог нацрта новог скупштинског пословника (1907), којим се, између осталог, желело унапредити и рад Верификационог одбора на утврђивању оправданости изборних жалби. Јовановић се у овом свом раду zaloжио, позивајући се на то да „ми још за дуго времена нећемо имати потпуно слободне изборе“, да се онда макар новим скупштинским пословником обезбеди „слободан, ничим не ограничен претрес, у коме ће се све те злоупотребе и све те непристасности моћи изнети на видело“ (54-55). „Ја не знам шта је хтео рећи г. Јовановић овом фразом“, одговорио је Протић на опаску о „не потпуно слободним изборима“, „али ми се чини да она није добро промишљена. Потпуно слободни избори! Шта је то ? потпуна слобода избора? и где ње има? (...) У свакој изборној борби, у свима земљама, бирачи су изложени многим и разноврсним утицајима. То друкче не може ни бити. Питање је сад само какви су ти утицаји, откуда долазе и колика је тежина кога утицаја на бираче“ ([1908] 1911: 58-59). Закон, сматра Протић, тешко да може да спречи сваку врсту утицаја, рецимо богатих људи или цркве у Француској, па и самих странака који непрекидно притискају бираче да за њих гласају. Оно што је, међутим, битно јесте како ограничити *утицај власти* на изборни исход. А у томе је српски изборни закон, са свим тренутним манама, бољи и од француског (59-60). „Мера утицаја државне политичке власти на изборе, у нас, сведена је на минимум, ако није и потпуно отклоњена самим законом. Она је у сваком случају мања далеко но ма које државне политичке власти у Јевропи, осим само енглеске. (...) Велика је мана нашег изборног закона што није бирачке спискове обез-

бедио довољно јаким гаранцијама, али ту је баш утицај владин сасвим искључен“ ([1908] 1911: 62-63; в. 69).

Но сама чињеница да је опозиција оспоравала регуларност избора, рецимо и 1908. – без обзира што је после тога ушла у владу – показује да је проблема свакако било. Као што за то раздобље вели, из доцније перспективе, Слободан Јовановић ([1948] 1991а: 153), „поред свих утавних ограничења Влада је још увек имала утицаја на резултат избора; утицај тај није био пресудан, али је тек постојао“. Не може се, међутим, спорити ни „системско учење“, односно унапређење система после уочених дисфункционалности. Сам Протић (1911: 56-57) наводи да је, после уочених неправилности на изборима 1906, као министар унутрашњих дела, припремио предлог „измена у изборном закону уколико су се оне могле чинити без мењања Устава“ (57). Но то побољшање закона, којим би се „чистота избора и изборна техника још више усавршили“ (56), због опструкције опозиције није у скупштини усвојено. Ипак је 1909, поправљањем Закона о општинама, уведен непроменљиви годишњи бирачки списак, и тако отклоњен макар део изборних манипулација (то напомиње и Протић [1911: 63], у коментару на свој текст из 1908).

Табела 7. Избори 1903-1912.

(удео гласова у %)

Год.	Радик.	Самост.	Либер.	Напред.	Коалиц. либер. и напред.	Социјал- демок.	Ост.
1903.	38,3	36,5	17,8	6,0		1,6	0,4
1905.	32,3	38,4	15,2	8,0	1,0	0,9	4,2
1906.	42,9	29,6	12,5	8,0	3,1	0,9	3,2
1908.	44,1	31,2	4,1	2,9	16,3	0,8	0,6
1912.	44,3 4,3*	25,7	6,0	3,2	15,1	5,3	0,5

*дисидентска листа

Такође треба подсетити да су и знатно старије и угледније демократије онога времена патиле од сличних изборних неправилности – а ипак им се данас не одриче демократски карактер. Гласање, рецимо, у Француској, пре Првог светског рата, било је на папирићима које су бирачи сами доносили од куће, са већ исписаним именом кандидата за ког се жели гласати. Једини услов је био да папирић буде бео. Гласач је пресавијен папирић давао у руку председника бирачког одбора, који га је убацивао у кутију. Најчешће злоупотребе су биле или да корумпирани бирач напише кандидатово име са неким тајним, договореним зна-

ком, који ће онда страначки члан бирачког одбора препознати код пребројавања гласова („кључ“ је могао бити квалитет хартије или начин њеног пресавијања, рукопис изборног кортеша који је већ исписани листић дао бирачу, погрешно написано или испуштено слово у имену кандидата, какав параф на крају имена итд); или да председник бирачког одбора, приликом пријема папирића, прстеном, ноктом, масним прстом или на неки други начин поквари што више оних листића за које посумња, по папиру или по начину пресавијања, да су гласови за супарнички табор (в. Грол, 1938: 235-236; за изборне махинације у оновременим САД видети: Wang and Nittoli, 2012: 18-27). Изборни системи су се временом усавршавали. Стога, када оцењујемо раније изборе, поготово оне од пре сто година, ипак их морамо ставити у тадашњи контекст и самеравати тадашњим мерилима.

Табела 8. Скупштински састав 1903-1912.
(број мандата и удео у %)

Год.	Радик.		Самост.		Либер.		Напред.		Коалиц. либер. и напред.		Социјал-демок.		Ост.	
1903.	75	46,9	66	41,3	17	10,6	1	0,6	-	-	1	0,6	-	-
1905.	55	34,4	81	50,6	16	10,0	3	1,9	2	1,2	2	1,2	1	0,6
1906.	91	56,9	47	29,4	15	9,4	5	3,1	1	0,6	1	0,6	-	-
1908.	84	52,5	48	30,0	7	4,4	3	1,9	17	10,6	1	0,6	-	-
1912.	84	50,6	41	24,7	9	5,4	5	3,0	18	10,8	2	1,2	-	-
	7*	4,2*												

*дисидентска листа

Зато се, без обзира на све недостатке, слободно може рећи да су избори 1903-1914. у целини били демократски (уп. Ристић, 1935: 179-180; Драгнић, 1989: 86; Батаковић, 2012: 396). Они су то били и у поређењу са оновременим изборима у другим земљама (по ширини права гласа, политичким слободама, регуларности итд), али и у поређењу са многим претходним, па и потоњим изборима у Србији (поготово у раздобљу 1945-1989). И пошто се, као што се уочава из горњег прегледа, првенствено на основу скупштинске већине образовала влада, без икакве оградe се, онда, може закључити да се, у раздобљу 1903-1914, на власт у Србији долазило *бирачким кулицима*. А управо то је основно мерило постојања *изборне демократије* (в. Павловић и Антонић, 2007: 43; 105-108).

Такође, видимо да су се у овом раздобљу образовале две главне супарничке странке – радикали и самосталци. За њих је гласало око три четвртине изашлих бирача. Премда су идеолошке разлике између ових странака биле мање него између обе ове странке и партија „старога режима“ – напредњака и либералаца,

ипак се може рећи да је у идеологији радикалаца било нешто више *конзервативизма*, а у идеологији самосталаца нешто више *прогресизма* („радикалне демократије“; Ђорђевић, 1997: 110). Ове две странке, које су потекле из истог корена, убрзано су се идејно профилисале и све јасније пограмски разликовале – поготово након 1918, кад су самосталци, по уједињењу са неким пречанским политичким групама, узели име Демократска странка (1919). Приближних снага, ове странке су се, у раздобљу 1903-1914, надметале за наклоност бирача и освајање посланичких места у Србији (в. Протић, 1911: 88), па су се, у складу с изборним исходима, смењивале у влади, или су – када нису могле да обезбеде јасну скупштинску већину – биле у коалицији. Њихово доминирајуће супарништво у политичком пољу Србије наставило је да постоји и после 1918. (однос гласова радикала и демократа на изборима у Србији било је: 36:33 [1920], 41:29 [1923], 53:24 [1925], 48:32 [1927], итд). Тако је испуњен још један важан услов изборне демократије за раздобље 1903-1914: *илурализам и комјејинијивносћ* изборних такмаца и *неизвесносћ* изборних исхода (*исћо*, 44-45).

**Табела 9. Одазив на изборима 1903-1912,
пораст броја бирача и гласача**

Избори	Бирача	Индекс	Гласача	Индекс	Одазив
1903	503.385	100	266.400	100	52,9
1905.	531.530	106	294.602	111	55,4
1906.	547.392	109	369.878	139	67,6
1908.	574.851	114	402.684	151	70,0
1912.	670.746	133	459.701	173	68,5

Према: Топаловић, 1975: 316; 328; 346; 358; 375: 379.

Још један показатељ демократичности је *изборно учешће*, као знак да бирачко тело прихвата страначку понуду, демократске процедуре и изборне исходе (*исћо*, 106-107). Избори који су неслободни или непоштени имају мали одазив, па и, посматрани у низу, све слабије учешће бирача од једног до другог гласања. Рецимо, један од показатеља неслободних избора под кнезом Михаилом (1861, 1864. и 1867) јесте и пад излазности. У Београду је 1861. од око 3.000 људи са правом гласа на изборе изашло мање од 400 бирача, док је до 1867. број изашлих бирача, услед обесмишљености гласања због надзираних избора и слабе скупштине, пао на испод 140 (Бошковић, 1882: 76-77; нав. у Јанковић, 1997: 55). Када је пак реч о одазиву током избора 1903-1914, удео уписаних бирача који су гласали (*табела 9*) био је: 53 посто (1903), 55 посто (1905), 68 посто (1906), 70 посто (1908) и 68 посто (1912). Пораст излазности на изборе, 1903-1914, несумњиво показује поверење бирачког тела у исправност и смисленост избора.

„Уставност и демократију желела је огромна већина српског народа“ (Живојиновић, 1990: 115). Висок одазив успостављен током овог раздобља благо је порастао а затим остао стабилан и после 1918. (рецимо: 75,4 посто [1923], 77,8 осто [1925], 74,3 посто [1927], итд). Такође, из *табеле 9* видимо да је у раздобљу 1903-1914. непрестано растао број људи који излазе на изборе, па је на изборима 1912. било чак 73 посто више гласача него на изборима 1903. Тај пораст је био двоструко већи од величине ширења бирачког списка – 1912. било је 33 посто људи више на бирачком списку него 1903. То само показује да је занимање за изборе расло и да је све више људи убрзано стицало бирачко искуство. Ово само по себи доста говори о демократском легитимитету поретка.

Табела 10. Састав скупштинских посланика по занимању
(број мандата и удео у %)

занимање	1903.		1905.		1910.	
Трговци	43	26,9	41	25,6	40	25,0
Земљорадници	41	25,6	49	30,6	44	27,5
Државни службеници	19	11,9	19	11,9	26	16,2
Адвокати	20	12,5	15	9,4	17	10,6
Учитељи и професори	12	7,5	15	9,4	18	11,2
Свештеници	12	7,5	6	3,7	5	3,1
Лекари и апотекари	6	3,7	6	3,7	2	1,2
Занатлије	3	1,9	4	2,5	2	1,2
Инжењери	1	0,6	2	1,2	2	1,2
Индустријалци	1	0,6	3	1,9	3	1,9
Самоуправни органи	1	0,6	1	0,6	1	0,6
<i>Друго</i>	1	0,6	1	0,6	-	

Према: Топаловић, 1975: 317; 327; Батаковић (ур.), 2000: 195; уп. Ђорђевић, 1994: 179.

Слаба или јака демократија 1903-1914.

Сматра се и да је демократски поредак обезбеђен ако демократију као „једину игру у граду“ прихвата доминантан удео различитих фракција друштвене елите. У Србији је то био случај управо у раздобљу 1903-1914. „Представници српске елите у демократији нису видели тек један од могућих политичких поредака (...). Она је за српску елиту била нераздвајни део и садашњости и будућности, (...) неминовна, незаобилазна, (...) једино и најбоље решење (...). Демократија је била најпопуларнија реч у Србији за време владавине краља Петра. (...) Скоро сви виђенији интелектуалци и умало све политичке странке називали су се демократима“ (Стојановић, 2003: 118-119; 129). „Западњачки, просветитељски, рационалистички, либерални и демократски идеали (*Српској књижевној гласника – С. А*)

претворили су се у званичан културни модел Краљевине Србије“ (Ковић, 2003: 377). Иако је „борба радикала и самосталаца изгледала савременицима сувише заоштрена“, пише Слободан Јовановић ([1937] 1991a: 535), тадашњи поредак ипак је био стабилан јер су „и једни и други веровали у демократију и у парламентаризам. Сагласни у основним начелним питањима, они су се разилазили само у питањима детаљне примене, и због тога њихова борба, маколико жестока, није могла заљуљати тадашње уставно стање“ (в. Ковић, *истио*). Приврженост уставности и парламентаризму код водећих радикалаца били су чак издигнути у ранг страначке идеологије. „Уставне тековине у Србији, то су тековине Радикалне странке“, рекао је Никола Пашић у реферату на партијском конгресу 1911. „Она их је запечатила и утврдила својом крвљу, својим многобројним страдањима и својим многобројним жртвама. У Србији никоме нису толико драге и толико скупе те слободе, колико су драге и скупе Радикалној странци“ (у Петровић, 1912: 10).

Изузетак у привржености демократији били су једино представници „старог режима“ – напредњаци, који су остали „резервисани према демократским идејама“ (Стојановић, 2003: 126). Само они су наставили да одбијају опште прво гласа, сматрајући да се преко њега у парламент увлаче неодговорни друштвени елементи, који разлабављују законски поредак и производе друштвени хаос (в. *истио*, 142-143). Напредњачки листови су, такође, о тадашњој Србији писали као о „гробу правде, морала, законитости, личне и имовне безбедности“, као о „државној руини, развалини“ или „измет-држави“ (*Правда*, 18. септембар 1907. и 15. мај 1905; нав. у Стојановић, 2003: 359; 358). Ипак, напредњаци нису били класична антисистемска странка. На врхунцу Анексионе кризе и напредњаци су ушли у владу националног јединства, а тада су, иако најмањи партнер у тзв. *великој влади*, имали чак и премијера (влада Стојана Новаковића, 11. фебруар – 11. октобар 1909; в. Љушић, 1994: 399-401; Ђорђевић, 1960). Једина парламентарна странка која том приликом није ушла у владу била је социјалдемократска. Такође, пред изборе заказане за 1. август 1914. образован је удружени опозициони блок који су чинили самосталци, напредњаци и либерали. Циљ је био поразити радикале на изборима и образовати коалициону владу: споразум је предвиђао заједнички изборни наступ у 11 округа (Вучковић, 1965: 191). Коалиција између самосталаца, као странке која је била најљући противник ауторитаризма Обреновића и најчвршће подржавала официре-превратнике, са напредњацима и либералима, као странкама „старога режима“, сведочи о извесном превазилажењу, па и нестанку поделе на системске и антисистемске странке. Такође су, током рата 1914-1918, напредњаци били чланови две коалиционе владе, заједно са радикалима и самосталцима (1914-1917. и 1918). Најзад, самосталци, напредњаци и либерали ујединиће се, 1919, у исту, Демократску странку, без обзира на све некада-

шње поделе и омраге (Слободан Јовановић [(1948) 1991а: 15] каже чак да је, током наше страначке историје, „између либерала и напредњака било више узајамне нетрпељивости, него између либерала и радикала, или између напредњака и радикала“). Све то је још један показатељ доброг правца у коме је ишла консолидација демократије у Србији.

Уз то, по оцени доминатног дела тадашње друштвене елите, поредак у Србији је несумњиво био демократски. Део елите око радикалаца је сматрао да Србија по демократији више не заостаје за Француском или Енглеском. Никола Пашић је говорио ([1908] 1997: 582): „Наше слободе равнају се са слободама у Француској и Белгији; наше слободе равнају се са слободама у републикама и у Енглеској“. И страначки независна штампа је поредак сматрала демократским. „Без обзира на честе и оштре критике власти, *Полиџика* је пред крај периода [29. марта 1911. – С. А] писала: „Србија је демократска земља. Свакоме је овде дано право да узме учешће у управи земљом“ (нав. у Стојановић, 2003: 357). Део српске демократске елите је умео да – критикујући, у скупштини или штампи, разне злоупотребе власти – ускликне како „*ово* није демократија“, додајући да је ипак „демократија *неишћо друћо*“. Али, без обзира на такву реторику, ни тај критички део демократске елите – од Јована Скерлића и самосталаца, до Слободана Јовановић и других демократских интелектуалаца – није одрицао демократски карактер поретка, поготово када су имали да га оцене трезвено, објективно и целовито. За њих, као што смо видели у првом одељку ове одреднице, питање није било *има ли* демократије у Србији, већ само како се она може боље *обезбедити* и, затим, даље *унапредити*. Чак и антисистемски СДП је признавао (1908) да Србија има „демократски Устав“ (у Лапчевић, 1925: 24), али су социјалисти сматрали да се радништво мора борити како би његове одредбе оживеле (а и да се формално уведе опште право гласа; в. Маљенац, 1910). Једино одрицање демократије тадашњој Србији заправо је долазило из напредњачких кругова: „Овај демократизам – С. А] који се код нас на парад изводи, демократизам је само по имену“, писао је *Недељни њрећед* (14. март 1910; нав. у Стојановић, 2003: 391). Међутим, будући да су напредњаци били доста узржани и према самој идеји демократије, оваква мањинска оцена се тешко може узети као објективна.

Каткад се тадашња наша демократија оцењује као слаба и због већег броја влада које су се у том раздобљу смениле. Када се чује да се у тадашњој Србији од 1903. до 1914. сменило 18 влада, са просечним трајањем од осам месеци (влада Саве Грујића трајала је тек 48 дана: од 1. марта до 17. априла 1906), то може да звучи страшно, поготово америчкој публици – у САД владу саставља председник, те осим у ретким приликама кабинет ни не може да траје краће од четири године. Исти аргумент – о „нестабилним владама“ у Србији и Југославији – коришћен је, својевремено и у комунистичкој историографији, како би се дисквалифи-

ковао наш тадашњи „буржоаски парламентаризам“. Но као што лепо упозорава Хјуз (Hughes, 1961: 19), пад кабинета на континенту, у класичном парламентарном систему, у то време уопште није доживљаван као некаква велика ствар (а поготово не у смислу данашњег страха Европљана и Американаца од сваке врсте „политичке кризе и нестабилности“). У Француској су забележене 104 владе током Треће Републике (1871-1940), са просечним трајањем кабинета од осам месеци, а неке владе нису потрајале дуже од једног дана (*максимална* дужина трајања кабинета пред Први светски рат била је три године; *истио*). Честа смена влада тада је доживљавана као уобичајена појава у систему парламентарне демократије. „По једној статистици“, каже Слободан Јовановић ([1938] 1991б: 454), „коју Жиро наводи (Giraud, 1938; додата референца – С. А), у већини парламентарних земаља влада траје просечно мање од годину дана; у Француској осам месеца и десет дана, у Немачкој (пре Хитлера) осам месеци, у Италији (пре фашизма) пет месеца и двадесет дана“. Када је пак реч о Србији 1903-1914, „нове владе су често биле само реорганизоване, док су се кључне личности задржавале много дуже на политичкој сцени“ (Драгнић, 1989: 130). Рецимо, од јула 1908. до јула 1912. сменило се пет влада, али је у свакој министар спољних послова био Милован Миловановић (в. Јовановић, [1937] 1991а: 535). Од укупно 18 влада 1903-1914, Стојан Протић је био министар у њих девет, а Никола Пашић у осам. „Када се све сабере, у Србији је пред Први светски рат владала здрава политичка демократија“ (Драгнић, *истио*).

Конечно, демократија у Србији 1903-1914. била је, „како речито показују редовни и врло детаљни извештаји (дипломатских – С. А) посланика у Београду из двеју узорно демократских држава – Велике Британије и Француске, функционална и потпуно саображена захтевима демократске владавине“ (Батаковић, 2012: 407). Дакле, као што домаћи савременици нису имали сумње да у Србији постоји демократски поредак, ни страни, прилично квалификовани савременици то нису доводили у питање. Дипломатски представници Аустроугарске и Русије, по преврату 1903, били су, у својим извештајима Бечу и Петрограду, врло скептични према идеји да се у Србију пренесу демократске слободе које су постојале у Швајцарској – „Србија није зрела за то“, писао је аустроугарски посланик (нав. у Живојиновић, 1990: 93). Слично је 1903. године писао и посланик Велике Британије (*истио*, 95). Међутим, после годину дана и првих избора, и аустријски и британски посланик у својим извештајима бележе поштовање Устава, велики напредак у погледу слободе штампе и говора, и демократске изборе (*истио*, 100-101). У пролеће 1907, после решења завереничког питања, британски посланик констатује да Србија иде демократским путем од 1903. године (*истио*, 110). Свакако да су претеране тврдње појединих странаца, попут Анри Барбија (Henry Barby, 1874-1935), овдашњег дописника париског *Журнала* (*Le Journal*, 1892-

1944), да је Србија 1913. била „најдемократскија земља у Европи“ (Барби, 1914: 176). Али сама могућност да се може претеривати у том правцу, а да се не буде исмејан, довољно показује какав је углед српска демократија уживала међу европским савременицима.

Стога, ако хоћемо да поредак у Србији оценимо у категоријама савремене политичке науке, слободно га можемо сврстати у ред *йойконсолидованих изборних демократија* (в. Павловић и Антонић, 2007: 77, 107-108, 181-193). Демократија у Србији 1903-1914. не би се безрезервно могла сматрати консолидованом првенствено зато што није прошло довољно времена да би се извршиле виšekратне изборне смене на власти, које би подразумевале и учешће у влади странака „старог режима“. Да су избори 1. августа 1914. могли бити одржани и да је на њима победила већ образована коалиција самосталаца, либералаца и напредњака (а по уделу гласова на претходним изборима она је то могла; в. *ййабелу 7*), то би онда био важан корак ка потпуној консолидацији демократије у Србији. Такође, унапређење изборног поступка – од веће уредности бирачких спискова, до ефикаснијег кажњавања изборних преступа – такође би уклонило све сумње у изборну регуларност, и допринело лакшем прихватању изборног исхода од стране губитника. Но политички систем се поправљао, он није био статичан („у команду“, као што се некад поједностављено приказује), већ је напредовао самоусавршавањем, што показује и случај са увођењем непроменљивих годишњих бирачких спискова (1909). „Србија је у кратком историјском периоду направила велике кораке ка учвршћивању либерално-демократског политичког система. У Србији су у деценији пред Први светски рат уставни либерализам и парламентарна власт начинили већи напредак него било где у Европи, ако се изузму одређене државе као на пример Велика Британија“ (Драгнић, 1989: 129-130). Зато се и може тврдити да се демократија у Србији тога доба *убрзано консолидовала*.

Најзад, остаје и питање постојања *резервисаној домена* – дела државне структуре над којом представнички систем нема уплив. Постоје оцене да је то у случају Србије 1903-1914. била *војска* (Поповић-Обрадовић, 1998: 110-118; 384-397; Стојановић, 2003: 369-371; Перовић, 2009: 40). Но нека новија истраживања показују да је таква оцена ипак претерана (Иветић, 2013): унутар војске јсте образована потенцијално врло опасна подземна официрска структура – тајна организација *Уједињење или смрт* („Црна рука“; 1911), која је деловала по принципу ћелија; али, војска као установа није била ван сваке контроле владе и краља (доцније регента), а заједничким деловањем ова два чиниоца Црна рука је уништена 1917. Пошто ће о „завереничком питању“ и месту војске у политичком систему бити речи у одредници „*Парламентаризам*“, овде ће се само поновити констатација да је Србија, за тадашње прилике, свакако имала једну од напреднијих демократија у свету – мада далеко од савршене. „Упркос свим искушњима,

парламентарна демократија у Србији је, упоређена с најразвијенијим западним демократијама, ипак добро функционисала“ (Батаковић, 2012: 397).

Та демократија је издржала искушења три рата, а да током тих шест година влада није изашла изван оквира одређених уставом. Војска је и током ратова остала под надзором уставних чиниоца – краља (регента) и владе, а „народна скупштина није се одрицала својих права, а нарочито опозиција, која је и на Крфу прибегавала опструкцији, кад је по њеном схватању, требало онемогућити штетне одлуке“ (Поповић, 1939: 111). Скупштина је заседала и током рата: најпре у Нишу (од 14. јула 1914. до 3. октобра 1915), па на Крфу (28. август – 9. октобар 1916. и 12. фебруар – 14. април 1918). Када је Србија 1915. окупирана, појавило се тумачење из (крипто)напредњачких кругова да је „губитком државне територије правно престала важност устава“, те да „регент, као једини пуноправни представник српског народа, има да узме сву власт у своје руке“ (Вучковић, 1965: 205; в. Јовановић, [1949] 1991а: 316-317). Међутим, такве идеје су биле потпуно усамљене и брзо су одбачене. Влада и војска нису евакуисали судије Касационог и Апелационог суда, чланове Државног савета, или више чиновнике и јерархе, али јесу скупштину – од 164 посланика из земље је изашло њих 123 (Вучковић, 1965: 202-203; Јанковић, 1966: 330). *Експројављена скупштина* је на Крфу заседала и доносила законе, а једна од Пашићевих влада је пала у скупштини (на избору потпредседника скупштине, 12. фебруара 1918; в. Јанковић, 1966: 340-341). „Уколико је законодавна делатност Скупштине, услед ратних прилика и губитка државне територије, била ограничена, сведена на мали обим. – утолико је била јачом и изразитијом њена тенденција да на себе преузме и што више развије контролу над радом владе, да користи своје право анкете и истраге у административним питањима“ (Јанковић, 1966: 354). „Чињеница да ни у ратовима није ограничено ниједно право Народне скупштине говори у прилог да је србијанско друштво било сазрело за демократску владавину“ (Љушић, 2008: 249).

Отуда су демократске снаге у Србији доживеле 1903. годину као време коначног ломљења последње спољне препреке за слободни развитак демократије. Политички систем је добио демократски легитимитет, сељачки народ је добио „своју“ државу, најзад је могло да дође до функционалне интеграције и несметаног поистовећивања грађана и установа. Успеси народне (сељачке) војске у Балканским ратовима добар су показатељ тог поистовећења и легитимности. За разлику од претходних ратова (1876. и 1885), сада се сељак „интегрисан са својом државом, истакао као одличан борац“ (Ђорђевић, 1989: 54). „Сељаштво се осећало слободно у својој држави, на својим леђима издржало је тешке ратове од 1912. па до 1918“ (Дедијер, 1972: 347; слично и Милићевић, 1982: 631). „Победоносна демократија ослободила је државотворне енергије“ (Ђорђевић, 1985: 125). Тријумф Србије над Османским царством био је, у симболичком смислу,

завршна победа српске демократије над источњачком аутократијом. А тријумф над аустроугарском војском, током рата 1914-1918, био је, такође у симболичком смислу, важна победа „србијанске сељачке демократије“ (Дедијер, 1972: 347; исто и Поповић, 1939: 110) над средњоевропским култур-расистичким ауторитаризмом (в. Ђорђевић, 1956: 108; 110).

Ова деценија демократије у Србији (1903-1914) била је, истовремено, врхунац столетног процеса демократизације, али и почетак једног новог раздобља у коме је, током државотворног покуса са Југославијом и политичког огледа са једнопартијским социјализмом, демократија у Србији доживела виšekратну регресију (1929. и 1945). Но и у временима регресије, *златна деценија* је остала симбол историјских тежњи српског друштва ка демократском самоуређењу. Тај симбол, па и идеал, она је остала и данас, читаво столеће доцније.

ЛИТЕРАТУРА

- Бар, Андре (1907): *Мајска револуција у Србији* (André Barre, *La tragédie serbe ...*, 1906), превод с француског. Београд: Штампарија Нови покрет.
- Батаковић, Душан (2012): „О парламентарној демократији у Србији 1903-1914: странке, избори, политичке слободе“, *Глас CDXX Српске академије науке и уметности*, No 16, стр. 391-408.
- Батаковић, Душан Т. [ур.] (2000): *Нова историја српског народа*, приредио Душан Т. Батаковић. Београд: Наш дом - L'Age d'Homme.
- Барби, Анри (1914): *Брегалница: српско-бујарски рат 1913*. (Henry Barby, *La guerre serbo-bulgare: Brégalnitsa*, 1914). Београд: Издавачка књижара С. Б. Цвијановића.
- Бешлин, Бранко (2005): *Европски ујмицаји на српски либерализам у XIX веку*. Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Богданов, Васо (1958): *Историја политичких странака у Хрватској: од првих страначких пројеката до 1918*. Загреб: Новинско издавачко предузеће.
- Богдановић, Мира (1989): *Српски раднички покрет 1903-1914: наличје легенде*. Загреб: Глобус.
- Бошковић, Стојан (1863): „Скупштински развитак и друштвено преображење у Инглеској“, *Гласник Друштва српске словесности*, књ. 16, стр. 234-292; <http://www.scc.digital.bkp.nb.rs/document/P-0144-1863-001>
- Vanhänen, Tatu (1990): *The Process of Democratization: A Comparative Study of 147 States, 1980-1988*. New York: Crane Russak.
- (1997): *Prospects of Democracy: A Study of 172 Countries*. London and New York: Routledge.
- Васић, Драгиша (1925): *Девејстито прећа (Мајски преврај): прилози за историју Србије од 8. јула 1900. до 17. јануара 1907*. Београд: Штампарија “Туговић”.
- Влајковић, Радован М. (1988): *Скупштински избори у широјском крају: 1878-1914*. Пирот: Музеј Понишавља.

- Вучковић, Војислав Ј. (1965): „Унутрашње кризе Србије и Први светски рат“, *Историјски часопис*, књ. 14-15 (1963-1965), стр. 173-229.
- Garrard, John (2002): *Democratisation in Britain: Elites, Civil Society, and Reform since 1800*. Gordonsville, VA, USA: Palgrave Macmillan.
- Гершић, Глигорије (1884а): „Критичке студије из данашње уставне теорије“, *Лейпциг Мајинце Српске*, књ. 137, стр. 1-41; књ. 138, стр. 40-61; књ. 140, стр. 1-47.
- Giraud, Ymile (1938): *La crise de la démocratie et le renforcement du pouvoir exécutif*. Paris: Sirey.
- Глигоријевић, Бранислав (1979): *Парламент и политичке странке у Југославији (1919-1929)*: Београд: Институт за савремену историју и Народна књига.
- Грол, Војислав М. (1989): *Правна мисао Милована Миловановића*. Београд: Српска академија наука и уметности.
- (1938): *Еволуција изборног права у Француској*, докторска дисертација. Београд: Правни факултет Универзитета у Београду.
- Гузина, Ружица (1976): *Општина у Србији 1839-1918: правно-политичка и социолошка студија*. Београд: Рад.
- (1960): „Неке карактеристике правно-политичког развоја Србије од 1903-1914“, *Анали Правног факултета у Београду*, год. 8 (1960) бр. 3-4, стр. 326-337.
- Дал, Роберт (1997): *Политархија: учествовање и опозиција* (Robert A. Dahl, *Polyarchy: Participation and Opposition*, 1971). Београд: Филип Вишњић.
- Дедијер, Владимир (1972): “Унутрашњи односи у Србији”, у Иван Божић и др., *Историја Југославије*, стр. 345-351. Београд: Просвета.
- Дероко, Александар (1977): „Београд на сусрету два века“, у: *Београд у сећањима: 1900-1918*, стр. 11-42. Београд: Српска књижевна задруга.
- Драгнић, Алекс (1989): *Развој парламентаризма у Србији у XIX веку* [Alex N. Dragnich, *The Development of Parliamentary Government in Serbia*. New York: East European Quarterly, Boulder, 1978]. превод с енглеског Катарина Туцаковић. Горњи Милановац: Дечје новине.
- Ђорђевић, Димитрије (1997): *Поретак из новије српске историје*. Београд: Београдски издавачко-графички завод.
- (1994): „Србија“, у: *Историја српског народа*. Књ. 6, Од Берлинског конгреса до уједињења: 1878-1918. Том 2/ написали Андреј Митровић... [и др.], стр. 95-207. Београд: Српска књижевна задруга.
- (1989): *Огледи из новије балканске историје*. Београд: Српска књижевна задруга.
- (1985): „Српско друштво 1903–1914“, *Марксистичка мисао: часопис за теорију и праксу социјализма и социјалистичког самоуправљања*, бр. 4. с. 125–136. Београд: Марксистички центар ЦК СКС.
- (1965): „Парламентарна криза у Србији 1905. године“, *Историјски часопис*, 14-15 (1963-1965), стр. 157-172. Београд: Историјски институт.
- (1960): „Образовање и распад владе четворне коалиције у Србији 1909. године“, *Историјски часопис*, књ. 11 (1960), стр. 213-230. Београд: Историјски институт САНУ.
- (1956): *Излазак Србије на Јадранско море и Конференција амбасадора у Лондону 1912*. Београд: [б. и.].
- Букић-Вельовић, Златија (1997): „Изборно право у Краљевини Србији у доба парламентаризма“, у: *Успостављање модерне демократске и правне државе у Србији: зборник радова са научној скупи одржаног 27. и 28. маја 1996*, уредник Миодраг Јовичић, стр. 263-274. Београд: Српска академија наука и уметности.

- Екмечић, Милорад (1989): *Сиварање Југославије: 1790-1918*. Књ. 2. Београд: Просвета.
(1972): „Грађанске слободе“, у: Иван Божић и др., *Историја Југославије*, стр. 301-414. Београд: Просвета.
- Живановић, Милан Ж. (1955): *Солунски процес хиљаду деведесетих седамнаестих: прилози за истраживање политичке историје Србије од 1903. до 1918. год.* Дисертација за стицање доктора историјских наука, брањена 1 јуна 1953; примљена за штампу на VI скупу Одељења друштвених наука САН, 12. септембра 1953. Београд: Српска академија наука.
- Иветић, Велимир Ј. (2013): *Политичка улога министара војних Краљевине Србије од 1903. до 1914. године*, докторска дисертација. Београд: Факултет политичких наука Универзитета у Београду, <https://fedorabg.bg.ac.rs/fedora/get/o:6986/bdef:Content/download>
- ИБВ (1972): *Историја Венери*, т. I-III, ред. Т. М. Исламов, А. И. Пушкаш, В. П. Шушарин. Москва: Наука
- ИЗ (1903): *Закон о изборима народних посланика*, од 5. јуна 1903, у: *Зборник закона и уредба у Краљевини Србији*; издатих од 1. јануара 1903. до краја исте године; књ. 58, стр. 599-663; Београд: Издање и штампа Краљевско-српске државне штампарије, 1905. (овде се код реферирања друга цифра односи на члан Закона).
- Исић, Момчило (1995): *Сељаштво у Србији 1918-1925*. Београд: Институт за новију историју Србије.
(1994). „Ситноспоствеништво као кочница економске модернизације Србије у првој половини XX века“, у: *Србија у модернизацијским процесима XX века*, стр. 101-111. Београд: Институт за новију историју Србије.
- Јанковић, Драгослав (1997): *Рађање парламентарне демократије: политичке странке у Србији XIX века*. Београд: Правни факултет.
(1966): „Народна скупштина Србије за време Првог светског рата и питање њеног кворума“, *Анали Правног факултета*, бр. 3-4, Београд, стр. 327-358.
- Јанковић, Милош Б. (1977): „Нека моја сећања на социјалдемократију и њене људе“, у: *Београд у сећањима: 1900-1918*, стр. 59-70. Београд: Српска књижевна задруга.
- Јовановић, Васа И. (1920): *О бирачком праву* (Конференција одржана у Клубу Београдских Радикала 23-X-1919). Београд: Геца Кон.
- Јовановић, Слободан (1991а): *Из историје и књижевности I*, Сабрана дела Слободана Јовановића, том 11; дела која су овде цитирана: „Радикали и самосталци“ (1937); „Владимир Јовановић“ (1948); „Апис“ (1949); Београд: Београдски издавачко-графички завод, Југославијапублик и Српска књижевна задруга.
(1991б): *Из историје и књижевности II*, Сабрана дела Слободана Јовановића, том 12. Београд: Београдски издавачко-графички завод, Југославијапублик и Српска књижевна задруга.
(1990): *Политичке и правне расправе I*, Сабрана дела Слободана Јовановића, том 2.; дела која су овде цитирана: „Светозар Марковић“ (1903); „Пера Тодоровић“ (1908). Београд: Београдски издавачко-графички завод, Југославијапублик и Српска књижевна задруга.
(1908): „Нови скупштински пословник“, *Архив за правне и друштвене науке*, књ. 5, бр. 1, стр. 49-57; бр. 2, стр. 154-165; бр. 3, стр. 297-302.
(1900): *Велика народна скупштина: студија о уставовојворној власи*. Београд: Штампарија Светозара Николића.

- Johnston, Neil (2013): „The History of the Parliamentary Franchise“, *Commons Library Research Paper*, 1 March 2013, <http://www.parliament.uk/briefing-papers/RP13-14.pdf>
- Кандић, Љубица (1960): „Састав скупштина и почетак представничког система у Србији у првој половини XIX века (до 1839)“, *Анали Правној факултету у Београду*, год. 8 (1960) бр. 1-2, стр. 134-151.
- Karl, Terry Lynn (1996): *How Much Inequality Can Democracy Stand? Or - How Much Democracy Can Inequality Stand?*; A memo prepared for the workshop on “Constructing Democracy and Markets: Comparing Latin America and Asia”, Los Angeles, January 26-27, 1996.
- Казимировић, Васа (1990): *Никола Пашић и његово доба: 1845-1926*, књ. 2. Београд: Нова Европа.
- Карађорђевић, Ђорђе (1969): *Истина о моме животоу*. Београд: Просвета.
- Ковић, Милош (2003): „Политичка улога Српској књижевној гласника 1901-1914“, у: Зборник радова са научног скупа: *Свој година “Српској књижевној гласника”: Аксиолошки аспекти традиције у српској књижевној историји*, уредили Станиша Тутњевић и Марко Недић, стр. 363-378. Нови Сад: Матица српска; Београд: Институт за књижевност и уметност.
- Laveleye, Ymile Louis Victor de (1887): *The Balkan Peninsula (La péninsule des Balkans)*, 1886). Translator: Mary Thorpe. London: T. Fisher Unwin. <https://archive.org/stream/balkanpeninsula00thorgoog#page/n9/mode/2up>
- Lipset, Seymour Martin (1959): „Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy“, in: *The American Political Science Review*, Vol. LIII, No.1, pp. 69-105.
- Љушић, Радош (2008): *Српска државност XIX века*. Београд: Српска књижевна задруга. (1994): *Србија 19. века: изабрани радови* (1). Београд: „Војска“.
- Маљенац (Драгиша Лапчевић) (1910): *Општије право гласа*. Београд: Социјалистичка књижара.
- Мадиевский, Самсон Абрамович (1984). *Политическая система Румынии: Последняя треть XIX – начало XX В. Состояние прав и свобод*. Москва: Издательство “Наука”.
- Милићевић, Јован (1982): „Србија 1537-1914. године“, у *Социјалистичка Република Србија*. Том 1 [уредник Михаило Малетић], стр. 581-633. Београд: Књижевне новине. (1964): *Јеврем Грујић: историјај свейоандрејској либерализма*. Београд: Полит.
- Миловановић, Милован Ђ. (1997): *Државно право и друге уставноправне студије*; избор, редакција и поговор Ратко Марковић. Београд: Службени гласник.
- Мимица, Аљоша (1983): *Оглед о средњој класи: Преглед развоја једној социолошкој појма*. Београд: Истраживачко-издавачки центар ССО Србије, http://www.uciteljneznaica.org/upload/ebook/776_Mimica,%20Aljo%20C5%A1a,%20Ogled%20o%20srednjoj%20klasi,%20Istra%20C5%BEiva%20C4%8Dko-izdava%20C4%8Dki%20centar%20SSO%20Srbi-je,%201983.pdf
- McCord, Norman and Bill Purdue (2007): *British History 1815–1914*, Second edition, Oxford: Oxford University Press.
- Николајевић, Божидар С. (1986): *Из минулих дана: сећања и документи*; приредио Светомир Б. Николајевић; уредник Мирослав Пантић. Београд: Српска академија наука и уметности.
- Nohlen, Dieter (1992): *Izborna pravo i stranački sustav*. Zagreb: Јbkolska knjiga.

- Павловић, Стеван К. (2004): *Србија: историја иза имена* [Stevan K. Pavlowitch, *Serbia: The History Behind the Name*, 2001], превела с енглеског Ивана Газикаловић-Павловић. Београд : Сlio.
- Павловић, Душан и Слободан Антонић (2007): *Консолидација демократских услова у Србији после 2000. године*. Београд: Службени гласник
- Пашић, Никола (1997): *Никола Пашић у Народној скупштини*. Књ. 2, приредила Латинка Перовић; Књ. 3, приредила Дубравка Стојановић. Београд: Службени лист СРЈ.
- Перовић, Латинка (2009): „Олга Поповић-Обрадовић и њено читање историје Србије у модерно доба“, предговор у: Олга Поповић-Обрадовић, *Каква или колика држава = огледи о политичкој и друштвеној историји Србије XIX-XXI века*; приредила и предговор написала Латинка Перовић, стр. 11-50. Београд: Хелсиншки одбор за људска права, www.helsinki.org.rs/serbian/doc/Ogledi08.pdf
- Петровић, Настас Н. (1912): *Рад земаљске радикалне конференције (одржане 21. и 22. новембра 1911. године, у Београду): сенографске белешке*; средно секретар Главног одбора Настас Н. Петровић. Београд: Главни одбор Радикалне странке.
- Pilbeam, Pamela (2000): „From Orders to Classes; *European Society in the Nineteenth Century*“, in *The Oxford History of Modern Europe*, edited by T. C. W. Blanning, pp. 101-125. Oxford: Oxford University Press.
- Попов, Чедомир (1994): „Србија“, *Историја српског народа*. Књ. 6, Од Берлинског конгреса до уједињења: 1878-1918. Том 2/ написали Андреј Митровић... [и др.], стр. 7-94. Београд: Српска књижевна задруга.
- Поповић, Миливоје (1939): *Борба за парламентарни режим у Србији*. Београд: Политика.
- Поповић-Обрадовић, Олга (1998): *Парламентаризам у Србији од 1903. до 1914. године*. Београд: Службени лист СРЈ.
- Przeworsky, Adam, et al. (1996): “What Makes Democracies Endure?”, *Journal of Democracy*, Vol. VII, No.1, pp. 39-55.
- Продановић, Јаша (1936). *Уставни развојак и уставне борбе у Србији*. Београд: Геца Кон.
- Протић, Стојан М. (1911): *Одломци из уставне и народне борбе у Србији*. [Књ. 1]. Београд: Штампарија „Доситије Обрадовић“.
- Ристић, Живојин (1935): *Изборни закони Србије*. Докторска теза. Београд: Правни факултет.
- Русо, Жан-Жак (1993): *Друштвени уговор* (Jean-Jacques Rousseau, *Du contrat social ou Principes du droit politique*, 1762), превео Тихомир Марковић. Београд: Филип Вишњић.
- Saunders, Peter (1990): *Social Class and Stratification*. London: Routledge.
- Свирчевић, Мирослав, (2009): *Локална самоуправа у Србији и Буџарској (1878-1914)*. Београд: Службени гласник и Институт за упоредно право.
- Скерлић, Јован (1967): *Историја нове српске књижевности* (1. потпуно изд. 1914). Београд: Просвета.
- Србијановић [Живојин М. Протић] (1921): *Поводом смрти краља Пејра I: уписи, белешке и записи*. Београд: Штампарија Павловић и комп.
- Stavrianos, Leften S. (1959): *The Balkans since 1453*. New York: Rinehart & Company, Inc.
- Стојадиновић, Драгиша М. (1911): *Српска народна скупштина 1908-1912*. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.
- Стојановић, Дубравка (2003): *Србија и демократија 1903-1914: историјска студија о „златном добу српске демократије“*. Београд: Удружење за друштвену историју.

- Stokes, Gale (1990): *Politics as Development: The Emergence of Political Parties in Nineteenth-Century Serbia*. Durham and London: Duke University Press.
- Токвил, Алексис де (1872, 1874): *О демократији у Америци*, I-II (Alexis de Tocqueville, *De la démocratie en Amérique*, 1835). Београд: Државна штампарија.
- Топаловић, Милинко (1975): „Српска социјалдемократска партија на парламентарним изборима 1903-1914. године“, *Токови револуције*: зборник историјских радова Института за историју радничког покрета Србије, бр. 10/11 (1974/1975), стр. 309-392.
- Трифунковић, Милош (1997): *Историја Радикалне странке (од постанка до 1903)*. Земун: Земунске новине (специјално издање, 21).
- У (1903): *Устав Краљевине Србије*, од 2. јуна 1903, у: *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији*: издатих од 1. јануара 1903. до краја исте године; књ. 58, стр. 552-599; Београд: Издање и штампа Краљевско-српске државне штампарије, 1905. (овде се код реферирања друга цифра односи на члан Устава); доступно и: [www.sr.wikisource.org/sr-ec/Устав_Краљевине_Србије_\(1903\)](http://www.sr.wikisource.org/sr-ec/Устав_Краљевине_Србије_(1903)).
- Устави (1884): *Устави Белџије, Грчке, Румуније, Норвешке, Енглеске, Швајцарске, Сједињених Америчких Држава* (са француског превео Стојан М. Протић, Београд : [б. и.], 1884 (Београд : Задруга штампарских раденика); у реферисању на ову књигу, први број означава страницу, а други члан устава.
- Хобзбом, Ерик (1989): *Доба капитала: 1848-1875* [Eric Hobsbawm, *The Age of Capital: 1848-1875*, 1975], превела Сања Ловренчић. Загреб: Школска књига и Стварност.
- Hughes, H. Stuart (1961): *Contemporary Europe: A History*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Wang, Tova Andrea and Janice Nittoli (2012) *Politics of Voter Suppression: Defending and Expanding Americans' Right to Vote*. Ithaca, NY: Cornell University Press.

Slobodan Antonić
Faculty of Philosophy
University of Belgrade

Summary

DEMOCRACY IN SERBIA ON THE EVE OF THE FIRST WORLD WAR

Summary: The author describes and analyzes the political life in Serbia 1903-1914. The Constitution (1903) and the Electoral Act (1903) provide a strong institutional basis for electoral democracy. Elections were held in 1903, 1905, 1906, 1908 and 1912, and despite some irregularities, they were free and fair. There is a broad right to vote, among the broadest in Europe. The main political processes were democratic, according to the criteria of the early 20th century. The democratic character of the political system has undoubtedly contributed to strengthening the loyalty of the majority of population to the state. This was an important factor of the success of Serbia 1912-1918 war.

Keywords: sociology of elections, political life, elections, constitutionality, political struggle, parliamentarism.